

Szekeres Csilla klasszika-filológus, a Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének docense; kutatási területe a római filozófia és civilizáció.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Cicero és a történetírás törvényei* (2016/3).

Válság és politikai nyelvhasználat a Kr. e. 1. századi Rómában

Szekeres Csilla

A római *res publica* a Kr. e. 1. században súlyos válságot élt át, amelynek következménye hatalmas emberáldozattal és sok szenvedéssel járó polgárháborúk után egy új politikai rend, a *principatus* kialakulása volt. Az itt következő tanulmány¹ két Kr. e. 1. századi szerző, M. Tullius Cicero és C. Sallustius Crispus művei alapján vizsgálja, hogy e két jelentős gondolkodó mit értett válságon, miben jelölték meg annak lényegét, milyen okokra vezették azt vissza, voltak-e javaslataik a krízis leküzdésére.

1. Cicero a *res publica* válságáról

Cicero írásaiban – különösképpen a consulsága, Kr. e. 63 utáni időszaktól kezdve – egyre erőteljesebbé válik az aggodalom amiatt, hogy a politikai helyzet romlása beláthatatlan következményekkel járhat: Rómát már régóta nem fenyegeti külső ellenség, annál nagyobb veszélyt jelentenek a belső bajok,² amelyek féltő, hogy nyílt erőszakba torkollnak majd.³ Beszédeiben, filozófiai műveiben, leveleiben regisztrálja a krízis tüneteit, próbál magyarázatot keresni az állam hanyatlására, felfedni annak lehetséges okait, és megkísérel kiutat mutatni az összeomlással fenyegető helyzetből, miközben már Kr. e. 59-ben eljut annak kényszerű felismeréséig, hogy az állam „elveszett”.⁴ Könyvtárnyi szakirodalom vizsgálta mindeddig a Kr. e. 2. század utolsó harmadától kibontakozó válságot a legkülönbözőbb szempontokból. Bár az elemzők eltérő eredményre jutottak, nagy részük abban egyetért, hogy mélyreható strukturális problémák elkerülhetetlen következményéről van szó: „Alternatíva nélküli válság” – ahogyan ezt Christian Meier nagy hatású művében⁵ megfogalmazta. A kortárs Cicero szempontjai értelemszerűen mások, mint a modern ókortudományé: ő mindenekelőtt a *mos maiorum* megrendülésének következményeként értékelte azokat a drámai változásokat, amelyek végül véres polgárháborúhoz vezettek.⁶ Az ősökre visszavezetett normarendszer felrúgása az addig kötelező érvényűnek tekintett politikai játékszabályokkal való nyílt szembeszegülést jelentette, ami veszélybe sodorta a politikai stabilitást, korabeli szóhasználatnál élve: a *salus rei publicae*-t.⁷ Ennek látványos következménye a széthúzás, a viszály, a politikai megosztottság, amely értelemszerűen az összhang, az egyetértés hiányaként jelenik meg. Mindez természetesen nem egyedülálló és nem is új jelenség az antikvitásban: a polgárvizsaly, a *stasis*⁸ a görög polisok legfőbb problémája volt már a Kr. e. 7. századtól kezdve, ugyanakkor az egyetértés (*homonoia*) mint politikai eszmény először a peloponnésosi háború következményeként az egész görög világra kiterjedő *stasis* kontextusában, a Kr. e. 5. század utolsó harmadában jelenik meg. A *homonoia* egyrészt a polgárok közötti viszály, egyenletlenség elkerülésére irányuló törekvést jelentette, másrészt – a görög polisok folytonos egymás közötti konfliktusaiból fakadóan – a külső fenyegetéssel szembeni összefogást. Az egyetértésnek mint politikai erénynek, eszményi állapotnak, mint a széthúzás, a viszály, a polgárháború egyetlen lehetséges alternatívájának a gondolata általános, szinte közhely-

szerű az antikvitásban,⁹ ugyanakkor jelszóként mind a görög polisokban, mind Rómában különböző társadalmi csoportok igencsak eltérő politikai célok érdekében használták.¹⁰

Egyetértés és viszály

Rómában az egyetértés (*concordia, consensus*)¹¹ mint politikai jelszó – olyan fogalmakkal együtt, mint a *libertas* (szabadság), a *fides* (megbízhatóság), a *pax* (béke) – igen fontos szerepet töltött be a Kr. e. 2–1. századi politikai vitákban¹² – fontosabbat, mint a görög polisokban bármikor.¹³ Politikai értelemben vett használata – Concordia mint istenség kultuszának bevezetése formájában – jóval korábbi időszakra, a Kr. e. 3. század első negyedére nyúlik vissza,¹⁴ ugyanakkor központi jelentőségűvé a *res publica* válságának elmélyülésével összefüggésben a Kr. e. 2. század utolsó harmadától válik. Amiként Concordia templomának létezését alátámasztó legkorábbi adatunk, akképpen a *concordia* tartalmára vonatkozó ismereteink is alapvetően Cicero szövegein alapulnak.¹⁵ Consulsága, Kr. e. 63 után, de különösképpen a Kr. e. 50-től haláláig tartó időszakban írt műveinek, mindenekelőtt beszédeinek meghatározó jelentőségű gondolata az egyetértés, amely mind elméleti, mind gyakorlati szempontból mélyen foglalkoztatta.¹⁶ A *concordia* Cicero szövegeiben a stabilitás, a társadalmi béke (*pax, otium*) velejárója,¹⁷ míg a viszály (*discordia, dissensio*) a válság egyértelmű tünete, amely zűrzavarhoz, szélsőséges esetben polgárháborúhoz vezet.¹⁸ Az egyetértés mint minden politikai közösség alapja¹⁹ a sértetlenséget biztosító legszorosabb és legjobb kötelek. Az állam hasonlata alapján – amit a zenében harmóniának nevezünk, az a polgárság között az összhang – úgy tűnik, hogy az egyetértés (*concordia*) nem a polgárok közötti teljes nézetazonosságot, hanem a különféle nézetek, vélemények eredőjeként létrejött összhangot jelenti.²⁰ Kevésbé az egyes polgárok, mint inkább a nagyobb társadalmi csoportokon, a senatori renden és a lovagrenden belül és azok között létező egyetértés, melynek célja a politikai stabilitás megőrzése.²¹ Ugyanakkor ez az ideálisnak tekintett állapot, a *concordia ordinum*²² nem a különféle nézetek ütköztetése, egyenrangú felek között folyó vita eredményeként jön létre. A viszonyítási pont a senatori rend véleménye, a kívánatos összhang annak a következménye, hogy a többiek, mindenekelőtt a lovagrend igazodik ehhez,²³ ugyanakkor a senatusnak is engedményeket kell tennie. Összességében véve a Cicero beszédeiben sokszor tényként leírt, a polgárság egészét jellemző egyetértés az állam helyzetével kapcsolatos bármely ügyben²⁴ inkább csak lelkesítő jelszónak, felhívásnak, vagy éppen a konkrét szituációval magyarázható retorikai túlzásnak tűnik, mintsem valóságnak.²⁵ Atticusnak írt bizalmas leveleiből jóval komorabb kép rajzolódik ki: úgy tűnik, mintha a széthúzás, a megosztottság a mindenkorai politikai helyzet mintegy szokásos velejárója volna.²⁶ A viszály a politikaformáló tényezők kettéhasadásaként, két fél éles szembenállásaként jelenik meg, és mivel az egyetértés ténylegesen a politikai vezető szerepet betöltő senatus álláspontjához való csatlakozást jelenti, az egymásnak feszülő oldalak egyike értelemszerűen a senatori arisztokrácia. A politikai érdekellentétekből kibontakozó válságokat tehát az határozza meg, hogy kik állnak az ellenkező oldalon. Cicero írásaiban a Kr. e. 60-as évek végéig a vezető rétegen belüli egyetértés legfőbb akadá-

lyát a senatori rend és a lovagok közötti ellentétek jelentik, így a legfontosabb cél ennek leküzdése és a *concordia ordinum* létrehozása. Mindez azonban az 50-es évek elejére meghaladottá vált a konfliktusok jellegének és szereplőinek megváltozása miatt: a *concordia ordinum*ot megvalósítandó eszményként egyre inkább a *consensus omnium bonorum*, valamennyi derék polgár egyetértése, összefogása váltja fel²⁷ – kimondva vagy kimondatlanul – a triumvirekkel, különösképpen Caesarral és a hozzá csatlakozó polgárokkal szemben.²⁸

A Sestius védelmében tartott beszéd (Kr. e. 56)

A római társadalmat megosztó újfajta ellentéteket – amelyeknek hátterében a nagy hatalmú *imperatorok* felemelkedése és az úgynevezett első triumvirátus létrejötte áll – Cicero Kr. e. 56-ban úgyszólván elméleti elemzés tárgyává teszi a Sestius védelmében tartott beszédében.²⁹ A beszéd hosszú, a politikai helyzet analízisének szentelt exkurzusában³⁰ Cicero határozottan megkülönbözteti egymástól a múlt és jelenkora konfliktusait azon az alapon, hogy míg korábban a nép, valamint az államérdeket képviselő senatus álltak szemben egymással,³¹ addig a beszéd idejében erről nincs szó: a nép és a vezetők között teljes volna az összhang, ha nyughatatlan polgárok nem lázítanak fel a népet lefizetett gyűlésekkel.³² A múltból példaként felhozott törvény Kr. e. 137-ből,³³ Ti. Gracchus földtörvénye és C. Gracchus gabonátörvénye egyaránt valóságos érdekellentétből született, L. Cassius, Ti. Gracchus, C. Gracchus vagy Saturninus bár az államot vezető legjobb polgárok, az *optimates* szemszögéből nézve rossz ügy mellé álltak, méltán voltak népszerűek (*populares*) a nép körében, amelynek valós igényeit igyekeztek kielégíteni.³⁴ Cicero saját korában – a szerző szerint – a senatus és a nép között nincs semmiféle tényleges ellentét, egyes személyek szítanak viszályt kizárólag a saját önös érdekeiket szem előtt tartva, miközben ennek épp az ellenkezőjét állítják. Újabb lényeges különbség, hogy korábban a nép érdekeit képviselő és emiatt tekintélyes társadalmi bázissal rendelkező politikusokkal szemben fellépő senatorok egyrészt képesek voltak maguk mögé állítani a senatust, másrészt a nép előtt népszerűtlenségüknél nagyobb súllyal esett latba a tekintélyük,³⁵ így bármennyire súlyosak voltak is a politikai konfliktusok, végül sikerült úrrá lenni azokon.

„Derék” és „elvetemült” polgárok, „populárisok” és „optimaták”

A beszéd alapján a politikai konfliktusok a Kr. e. 1. századra gyökeresen átalakultak. A valós ellentét nem a senatus és a nép, hanem a „jók” és a „rosszak”, a „derék” és az „elvetemült” polgárok (*boni, improbi*) között húzódik.³⁶ Az 50-es évek közepétől Cicero szövegeiben lépten-nyomon találkozunk ezzel a megkülönböztetéssel, és Kr. e. 49-re az is világossá válik, hogy az *improbi* egyetlen hatalomvágyó polgár mögött sorakoztak fel.³⁷ Nem könnyű pontos választ adni arra kérdésre, mit is kell értenünk ezeken a fogalmakon. Kézenfekvő volna társadalmi kategóriákként értelmezni őket, annál is inkább, mert ez a fajta megkülönböztetés jól ismert számunkra a görög világból, a Kr. e. 5. századi Athénból.³⁸ A feltehetően a Kr. e. 420-as

1. kép. Sallustius. Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale de France, Paris, nr. 17175

években írt *Athéni állam* című mű szerzője „hitványak”-ra és „jók”-ra osztja fel az athéni polgárokat: az utóbbiak a kevesek (*oligoi*), gazdagok (*plusioi*), értékesek (*chréstoi*), erősek (*ischyroi*), ők a legokosabbak (*dexiótatoi*) és a legjobbak (*beltistoi*), szemben a *démosszal*, amely mindezeknek az ellenkezője: az ide tartozó emberek értéktelenek, haszontalanok (*ponéroi*), ők alkotják a polis legrosszabb (*to kakiston*) részét.³⁹ A gondolat persze nem a Vén Oligarchaként emlegetett ismeretlen szerzőtől származik: az évszázadokkal korábban keletkezett *Ilias* emlékeztető jelenetében⁴⁰ Thersités, az egyszerű közkatonai karikatúraszerű ábrázolása nem hagy kétséget afelől, hogy míg a hősök származásukból fakadóan daliásak, bátrak, vitézek, addig a démos képviselőjeként jellemzett Thersités szánalomra sem méltó, hitvány ember, „kinek oly sok rút, zavaros szó járt az eszében”, még akkor is, ha Agamemnónt vádoló szavai tartalmukban megegyeznek Achilleus szemrehányásaival (II. 212–242). A társadalom két részének éles megkülönböztetése a származáson alapszik, a polgárok tulajdonságai, morális kvalitásai kizárólag ettől függenek.

Mindennek alapján azt feltételeznénk, hogy a „derék polgárok” (*boni* vagy *optimi*) a *nobilitas* tagjai, ősrégi nemzetségek leszármazottai, akik Rómában vezető tisztviselőkként a politikai elitet alkották. Ők azok, akik azonosaknak tűnnek az *optimatesszel*,⁴¹ míg a szemben álló, elvetemült polgárok (*improbi*, *seditionosi*) a Cicero által *populares* néven emlegetett kategóriával esnének egybe. Társadalmi hovatartozásukat illetően az úgynevezett *populares* ugyanakkor semmiben sem különböznek az *optimatáktól*, hiszen mindnyájan a politikai elit, a senatori arisztokrácia tagjai. Cicero a Sestius védelmében tartott beszéde exkurzusában nagy teret szentel az *optimates* és a *populares* közötti különbség megvilágításának.⁴² Ezt a méltán nagy figyelmet érdemlő fejtegetést Mommsentől kezdve ókortörténészek egész sora vizsgálta, kísérte meg alkalmazni a késő köztársaságkori római politikai viszonyokra anélkül,

hogy megnyugtató végeredmény született volna. Nem sikerült egyetértésre jutni a legalapvetőbb kérdésben, hogy tudniillik a cicerói megkülönböztetésnek mi az alapja: eltérő ideológiák, politikai módszerek, célok, a népnek az államban betöltött szerepére vonatkozó alapvető nézetkülönbségek állnak-e a háttérben vagy a reformokhoz való eltérő viszonyulás? Úgy gondolom, hogy egyet kell értenünk a témában legutóbb, mintegy tíz éve született monográfia konklúziójával, miszerint az *optimates* és a legkülönfélébb értelemben használt *populares* megjelölés a késő köztársaságkori politika leírására alkalmatlan kategóriák.⁴³

A Cicero által oly gyakran emlegetett „jók” (*boni*) és „roszszak” (*improbi*) tehát nem esnek egybe az *optimates* illetve a *populares* megjelölésekkel. Bizonyosnak látszik, hogy az előbbiek nem társadalmi, hanem eredeti jelentésüknek megfelelően morális kategóriák.⁴⁴ A „jók” – akik közé Cicero magát is sorolja – mindig támogatják a *nobiliseket*, mert ők méltók az állam szolgálatában érdemeket szerzett őseikhez – olvasuk a *Pro Sestio*-ban.⁴⁵ A *boni* és a *nobiles* között tehát szoros kapcsolat van,⁴⁶ ám a *nobilitas* önmagában még nem tesz valakit derék, jó polgárrá. Az utóbbiak legfőbb jellemzője Cicero szerint, hogy mindig a jó ügy oldalán állnak, szemben az elvetemült, hitvány polgárokkal:⁴⁷ a Rullus-féle földtörvény-javaslat idején az ellenzók között;⁴⁸ a Catilina-összeesküvés idején ugyancsak Cicero mögött sorakoznak fel, míg az elvetemült polgárok Catilina támogatói;⁴⁹ hasonlóképpen különbözteti meg száműzetése kapcsán a híveit és az ellenségeit.⁵⁰ Annak a jó ügynek, amit a derék polgárok a hitványakkal szemben védelmeznek egyetlen világos és egyértelmű kritériuma van: az állam (*res publica*) érdeke.⁵¹ Ez a *consensus omnium bonorum* alapja: a derék polgárok arról ismerhetők fel, hogy egyéni érdekeiket alávetik a *res publica* érdekeinek, a *salus rei publicae* elsőbbsége az, amiben mindnyájan egyetértenek.

Bár – mint láttuk – a *boni* és az *improbi* megkülönböztetésének Cicero szerint elvileg létezhet egyértelmű kritériuma, ez a valóságban mégsem egyszerű feladat. Ugyanis a szembenálló felek mindegyike az államérdekre hivatkozva igyekszik igazolni a tetteit, az ellentétes oldalak ugyanazon politikai jelszavakat használják: az állam stabilitása, jólléte; a senatus tekintélye, a nép szabadsága, az ősök értékei, normái; méltóság, dicsőség, hírnév.⁵² Sőt, a nép (*populus*), a gyűlés (*contio*),⁵³ a *popularis* szó sem jelöli már magától értetődően mindenki számára ugyanazt a tartalmat, ezért Cicero kénytelen az igaz és a hamis jelzőkkel egyértelműsíteni azokat.⁵⁴ Bizonytalanná válik a „jók” (*boni*) jelölete is: kik ők, vannak-e egyáltalán? Derék emberek vannak, de tömegesen, mintegy rendekbe szerveződve (*ordines bonorum*) bizonyosan nem léteznek, márpedig a polgárviszályok idején ezekre volna szükség – írja Kr.e. 50 végén Atticusnak.⁵⁵ Mint láttuk, Cicero szerint a korábbi válságokat azért lehetett legyűrni, mert a senatuson belül és a római társadalom egészében többet nyomott a latban a jó ügy, a *res publica* mellett elkötelezett kiváló polgárok *auctoritasa*, a *boni* között létrejött egyetértés. Kr. e. 49-től kezdve, ha vannak is derék polgárok, megszűnt az őket összetartó *consensus*, már nem jelentenek viszonyítási pontot a társadalom számára, nem tudnak hatékonyan szembeszállni azokkal az elvetemült polgárokkal, akik háborúba taszítják Itáliát.⁵⁶

A politikai nyelvhasználat anomáliái

Cicero szerint egy politikai közösségnek nem csupán a jólléte, hanem a pusztasága is azon alapszik, hogy túlnyomó része kimondva és kimondatlanul is egyetért az alapvető morális értékekben: ugyanazt tartja jónak, rossznak, igazságosnak, igazságtalannak.⁵⁷ Ha ez a konszenzus felborul, a társadalom morális alapja rendül meg, amelynek indikátora a szavakkal, fogalmakkal való visszaélés a tömegek manipulálása céljából. A Cicero által felemlített, megvásárolt, felbérelt gyűlések (*conductae contiones*) éppen ennek eszközei: az efféle *contiók* szónokai nem az emberek valós érdekeinek a képviselői, nem azt mondják, amit azok valóban hallani szeretnének, hanem megfizetik őket azért, hogy úgy tűnjön fel, azt szeretnék hallani, amit mondanak nekik.⁵⁸ Az *improbi* manipulációjának jellemzően a tudatlan vagy pusztán járatlan, hozzá nem értő, megfelelő ismeretekkel nem rendelkező, vagy bármilyen más okból könnyen befolyásolható tömegek esnek áldozatul.⁵⁹ A befolyásolás eszköze a hamis, megtévesztő kommunikáció mellett a bőkezű ajándékozás, megvesztegetés.⁶⁰

A Kr. e. 1. századi krízis súlyosságát Rómában nem önmagában a „jó” és a „rossz” oldalon álló polgárok konfliktusa jelzi, hanem az, hogy – miután megszűnt a megkülönböztetésüket lehetővé tevő, az alapvető normákra, erkölcsi értékekre vonatkozó társadalmi konszenzus – a morális kategóriák a manipuláció eszközeivé váltak. Ez a helyzet talán nem alaptalanul juttatja eszünkbe Thukydides művének emlékeztető fejezetét a kerkyrai (latin nevén: corcyrai) polgárháborúról.⁶¹

A kerkyrai polgárháború

A kerkyrai polgárháború analízise egyike azon kevés helyeknek, ahol Thukydides szerzői kommentárt fűz az eseményekhez, és ahol egyértelműen a saját véleményét osztja meg velünk arról, mit gondol általában a *stasis*ről,⁶² az emberi természetéről, a történelem menetéről.

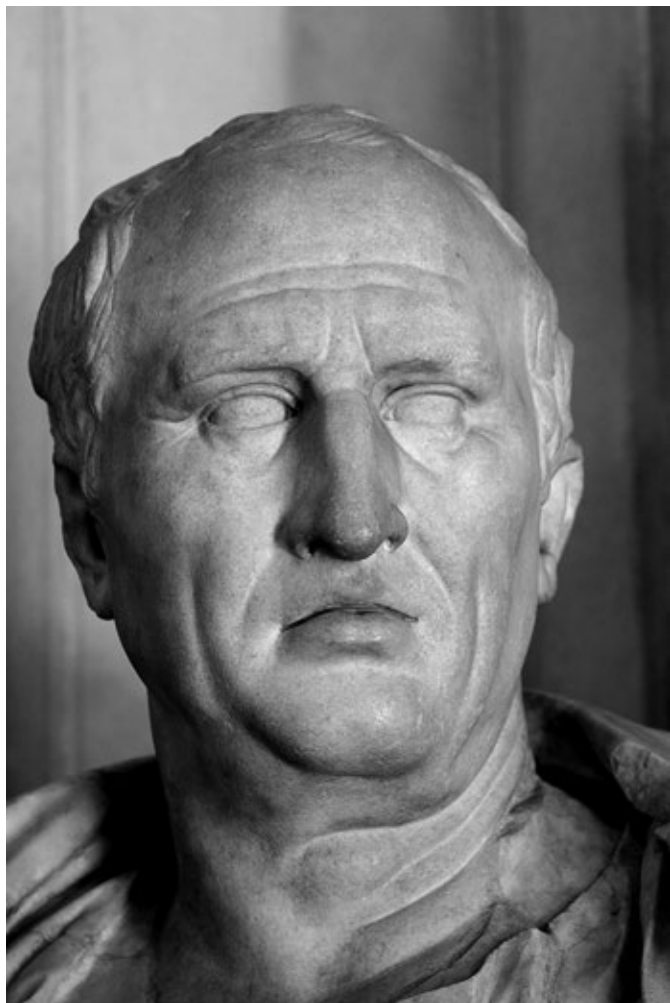
Kerkyrában a peloponnésosi háború idején, Kr. e. 427-től kezdve véres belharcok dúltak, amelyek borzalmaira azért tér ki részletesen a görög történetíró, mert Kerkyra első példája egy olyan jelenségnek, amely a későbbi polgárháborúk során Hellas-szerte megfigyelhető volt.⁶³ Nem pusztán arról van szó, hogy a peloponnésosi háború lehetőséget nyújtott arra, hogy a polisokban egymásnak feszülő érdekcsoportok⁶⁴ egyaránt külső segítséghez, Athénhoz vagy Spártához forduljanak (III. 82, 1), ami aztán a belső ellentétek eszkalálódásához vezetett. És nem csupán arról, hogy Kerkyra esete világossá tette: a görög világ egészére kiterjedő háború idején hiába szeretett volna egy polis semleges maradni (III. 70, 2), a szembenálló szövetségek vezetői a másik fél térnyerésétől tartva ezt semmiképpen nem engedhették meg. Ami még mindezeknél is figyelemreméltóbb: a különös kegyetlenséggel folyó *stasis* megmutatta azt a mély, általánosnak mondható morális válságot,⁶⁵ amelynek egyik legsúlyosabb szimptomája Thukydides analízise alapján a szavak hagyományos jelentésével való visszaélés volt. Jól ismert, hogy a Kr. e. 5. század második felétől kezdve a sofistáknak köszönhetően a nyelv (részei, eredete, hatása), a szavak jelentése és a valósághoz való viszonya a görög filozófiai gondolkodás fontos új elemévé vált.⁶⁶ Thukydides kétségkívül

kimondatlanul is reflektál ezekre az elképzelésekre, vitákra,⁶⁷ amikor arról ír, hogy a szavak (speciálisan a morális tartalmakat hordozó szavak) megszokott, azaz az idők során, egyfajta társadalmi megegyezés, konvenció (*nomos*) révén kialakult jelentését – helyesebben értékét – Kerkyrában egyéni megítélés alapján, vagyis önkényesen „felcserélték”,⁶⁸ amennyiben – példái alapján – a szavakat tényleges értékükkel ellentétes tartalmak megjelölésére használták.⁶⁹ Mindez a hatalomról és a manipulációról szól: aki kontrollálta a nyelvhasználatot, az ellenőrzése alatt tartotta a politikát,⁷⁰ ám a következményei a pillanatnyi haszonszerzésnél⁷¹ sokkal súlyosabbak voltak. A morális nyelvhasználat megromlása – helyesebben: megromlása – az addig általánosan elfogadott értékek – a bizalom, a tisztesség, a megfontoltság, a józanság, a bölcsesség, az őszinteség – felrúgásának, a társadalom erkölcsi dezintegrációjának a jele volt,⁷² ami nem maradt következmények nélkül: a szavak szintjén elkövetett agresszió Kerkyrában tényleges fizikai erőszakkal, könyörtelen mézárálással járt együtt. Thukydides meggyőződése szerint mindaddig, amíg az emberi természet változatlan,⁷³ a kerkyrai események újra megismétlődhetnek – éppen az ilyen és ehhez hasonló példák bemutatása teszi művét maradandó, örök értékűvé (I. 22, 4).

Cicerót sok éven át foglalkoztatták a nyelvhasználattal kapcsolatos anomáliák, nem véletlen, hogy Kr. e. 44-ben egy teljes művet szentelt a „jó” (*bonum*) és a „rossz” (*malum*), a tisztességes (*honestum*) és a tisztességtelen (*turpe*), a tisztességes (*honestum*) és a hasznos (*utile*) kérdésének, a sztoikus filozófiában keresve kritériumokat a római valóságot meghatározó „jó” és „rossz” definiálásához, egyértelmű megkülönböztetéséhez.⁷⁴ A filozófiának általánosságban véve is fontos szerepet szánt: a krízis morális természetéből fakadóan csak a megrendült *mos maiorum*hoz való visszatéréssel orvosolható, amit a filozófiával lehetne megerősíteni, új életre kelteni.⁷⁵ Ez a gyakorlatban az előkelő ifjak nevelését jelentette volna a filozófia segítségével⁷⁶ azért, hogy ily módon morális szempontból alkalmassá váljanak majdani vezető szerepük betöltésére. Cicero ugyanis – Platónnal egyetértve – úgy gondolta: amilyenek az államban a vezetők, olyan szokott lenni az összes többi polgár.⁷⁷ Ez az általa javasolt „orvosság” nyilvánvalóan csak a távoli jövőben fejthette volna ki hatását. Ebből a szemszögből nézve a válság más okból ugyan, mint ahogyan azt a modern kori történész gondolta, de Cicero meglátása szerint is alternatíva nélküli volt.

2. Sallustius Róma válságáról

A történetíró Sallustius teljes életművében, a Caesar meggyilkolása után írt két monográfiájában (*Catilina összeesküvése*, *Jugurtha háborúja*), valamint a *Korunk története (Historiae)* című munkájában a részben saját maga által is megélt zűrzavart, polgárháborúkat igyekezett értelmezni.⁷⁸ Mind Catilina összeesküvésének, mind a numida Jugurtha elleni háborúnak önmagán túlmutató jelentősége van: mindkettőt az összesűrűsödő válságjelenségek *exemplum*aként állítja elének a szerző. Catilina személyiségének, életútjának és az általa szervezett összeesküvésnek a bemutatásával, a Jugurtha ellen vívott, sokáig kudarcos háború történetével egyaránt a *nobilitas* ostoba szülőkörűségéről, az önérdeket a közérdek elé helyező ön-

2. kép. Cicero. Kr. e. 1. század, Musei Capitolini

zéséről, felelőtlenségéről, vezetésre való alkalmatlanságáról, arroganciájáról fest világos képet, nem hagyva kétséget afelől, hogy jelenkora vigasztalan állapota, a szünni nem akaró polgárháborúk éppen ennek a következményei. A harmadik, töredékesen ránk maradt mű, a Kr. e. 78 és 67 közötti eseményeket feldolgozó *Korunk története* az előző kettőnél is komorabb látóleletét nyújtja a római politikai viszonyoknak.

A polgárság szokásainak, hagyományainak megromlása

A *corrupti civitatis mores*⁷⁹ miatti keserűség mindhárom mű alapmotívuma. A *Catilina összeesküvésében* Catilina és társainak elvetemültségét ugyan példátlanak nevezi Sallustius,⁸⁰ ám az korántsem előzmények nélküli. A politikai vezető réteg, a *nobilitas* már korábban hátat fordított az egykor elfogadott értékeknek,⁸¹ amelyeknek a helyét átvette a fényűzés és a kapzsiság,⁸² a becsvágy,⁸³ a gög,⁸⁴ a kegyetlenség⁸⁵ és számos más bűn (*vitium*),⁸⁶ amelyektől a római hadsereg katonái sem voltak mentesek.⁸⁷ A *Jugurtha háborúja* a morális romlottság még több részletét látatja velünk, még inkább kiemeli annak általános voltát. Nem jelentenek kivételt alóla az „új emberek”, akik korábban *virtus* tekintetében megelőzték a *nobiliseket*⁸⁸

és a *plebs* sem, mely állhatatlan természeténél fogva lázongásra és viszálykodásra hajló,⁸⁹ amelyet nem az államért való felelősségérzet, hanem a *nobilitas* elleni gyűlölet ösztökél cselekvésre,⁹⁰ és amely kedvező körülmények között éppúgy hajlamos az elbizakodottságra, a kevélységre, mint az előkelők.⁹¹ A bűnös *nobilitasszal* szembeszegülő Gracchusok a győzelem utáni vágyuk miatt nem voltak eléggé mértékletesek.⁹² A háború kiváló hadvezérei, Metellus, Marius és Sulla sem hibátlan: Metellus számos erényére a *nobilitasra* általában jellemző gögje vet rossz fényt,⁹³ Marius csupa nagyszerű tulajdonságát a consulság utáni mérhetetlen vágya árnyékolja be, majdani bukását is az *ambitio* okozza.⁹⁴ Sulla sok kiváló vonását Sallustius együtt említi a színlelésben megmutatkozó hihetetlen képességével, későbbi tetteinek tárgyalásától pedig a szégyen retenti vissza a történetírót:⁹⁵ „restelkedem és szégyenkezem a polgárok erkölcei miatt”, írja.⁹⁶ A *Korunk története* ebben a tekintetben nem különbözik az előző két műtől: viszály, kapzsiság, becsvágy és más bajok váltották fel a korábbi értékeket, normákat, hagyományokat.⁹⁷

A hanyatlás okai és kezdete

Szerzőnknek a morális romlás okaira és kezdetére vonatkozó álláspontja azonban megváltozott az idők során. A *Catilina összeesküvéséről* írt monográfiája szerint a római történelem korai szakaszát mind békében, mind háborúban a helyes normák, a *boni mores* jellemezte: a lehető legnagyobb egyetértés, a legkisebb kapzsiság, a viszály teljes hiánya.⁹⁸ A rómaiak tettere készek, bátrak, önzetlenek voltak,⁹⁹ a vitézség minden nehézségen úrrá lett (7, 6). Ezen eszményi állapotok azonban egyszer csak az ellenkezőjükkre fordultak: először a pénzvágy, majd a hatalomvágy növekedett meg, aztán nyomukban az összes többi baj (10, 2). Arra a kérdésre, hogy mindez miért és pontosan mikor következett be, nem találunk egyértelmű választ a szövegben. Csak az bizonyos, hogy minderre azután került sor, hogy az állam az erőfeszítéseknek és igazságosságának köszönhetően megnőtt, Karthago megsemmisült, és Róma uralta a szárazföldet és a tengereket.¹⁰⁰ Bár a szerző némiképp homályban hagyja, hogy e meglehetősen tág időtartamon belül mikorra tehető a hanyatlás kezdete, az kétségtelen, hogy Sulla uralmának kitüntetett szerepe volt benne.¹⁰¹ A *Jugurtha háborújában* Sallustius már teljesen világosan közvetlenül a harmadik pun háború utáni időszakra helyezi az államot végveszélybe sodró bajok kezdetét (41, 2), ok-okozati kapcsolatot teremtve Karthago elpusztítása és a római politikai válság között. A hagyományos értékektől való teljes elfordulás előtt – akárcsak a *Catilina összeesküvésében* – ideális állapotokról esik szó, csakhogy a mértékletességre, az egyetértésre és más erényekre az ellenségtől való félelem (*metus hostilis*) kényszerítette rá a rómaiakat.¹⁰² Mihelyt Karthago elpusztításával megszűnt az ellenségtől való félelem, a béke és a bőség viszonyai közepette eluralkodott rajtuk a mértékletlenség és a gög (41, 3; 4–5). Egy, a *Korunk története* bevezetéséből fennmaradt töredék alapján a római államot sújtó válság végső oka a nyughatatlan és féktelen emberi természet, amelyet tehát szerzőnk Thukydideshez hasonlóan történelemformáló tényezőként tart számon.¹⁰³ Csakhogy a görög történetírónál az emberek békében szelídebbek, jóindulatúbbak, és a szélsőséges körülmé-

nyek hozzák felszínre ijesztő tulajdonságaikat („a háború erőszakra tanít” – III. 82, 2). Sallustiusnál a *Korunk történetében* éppen fordítva: az eredendően zabolátlan emberi természetet csak egy külső kényszer, a félelem képes kordában tartani és a helyes normák követésére rászorítani, mihelyt ez megszűnik, a béke és a prosperitás viszonyai között akadálytalanul törhet elő a viszály, a kapzsiság, a becsvágy és az összes többi baj.¹⁰⁴ Ekképpen a rómaiak múltjában mindössze két olyan időszak volt, amikor a Tarquinius Superbustól és Etruriától, illetve a Karthagótól való félelem rákényszerítette őket az egyetértésre.¹⁰⁵ Karthago eltörlése a föld színéről tehát nem ideális állapotokat felváltó krízis kiindulópontja volt, hanem egy olyan esemény, amely csupán felerősítette azt.¹⁰⁶

Megosztottság

A morális krízis legfőbb következménye a társadalom végletes megosztottsága. A *Catilina összeesküvésében* jellemzően a „jó” és a „rossz”, a „derék” és a „hitvány” polgárok: *boni* és *mali* feszülnek egymásnak.¹⁰⁷ Alapvetően a politikai vezető rétegen belüli két táborról van szó, tehát nem társadalmi különbséget jelöl a két kategória. Az összeesküvés kontextusában a *boni* leginkább a *senatusra* vonatkozik (37, 10), míg a *mali* (akiket helyenként „semmirekellőknek”, „tunyáknak” vagy „elvetemült gazembereknek” nevez Sallustius¹⁰⁸) *Catilina* társaira, akikhez csatlakozott a városi nép (*urbana plebes*): nélkülvő, rossz erkölcsű emberek, akiknek nincstelenségük miatt a zűrzavarkeltés állt az érdekében.¹⁰⁹ A *boni* – *mali* megjelölés a *Jugurtha háborújában* – bár előfordul¹¹⁰ – kevésbé domináns. A két fél megjelölése inkább egyrészt a nép (*populus*), másrészt a „nemesség” (*nobilitas*), politikai csoportosulás (*factio*), kevesek (*pauci*).¹¹¹ A megkülönböztetésüket lehetővé tevő kritérium mindkét műben – akárcsak Cicerónál – a *res publica* érdeke,¹¹² ám a szavak és a tettek – miként a thukydidési *logoi* és *erga*¹¹³ – éles ellentétben állnak egymással.

A politikai nyelvhasználat anomáliái

A politikai jelszavakat illetően aligha lehet különbséget tenni a szembenálló felek között, amelyek egyformán a szabadság (*libertas*),¹¹⁴ az egyetértés (*concordia*)¹¹⁵ a béke (*pax*),¹¹⁶ az állam (*res publica*),¹¹⁷ a méltóság (*dignitas*)¹¹⁸ védelmére hivatkoznak, saját magukat derék, míg ellenségeiket elvetemült polgároknak nevezik.¹¹⁹ Szavaik azonban teljesen hiteltelenek egy olyan társadalomban, amely mindennapos gyakorlattá emelte a színlelést, a képmutatást, az álnokságot.¹²⁰ A néptribunusi jogkörök helyreállítása óta a politikai élet különféle szereplői mindannyian tiszteletreméltó jelszavakkal léptek fel – a nép jogainak a védelme, a *senatus* tekintélyének a növelése –, színleg a közjóért, ténylegesen azonban a saját hatalmukért küzdöttek.¹²¹ Sallustius a *Catilina összeesküvésében* Cato, talán az egyetlen hiteles személy¹²² szájába adja a *Korunk történetében* saját nevében megfogalmazott állítást: a derék és a hitvány polgárok között nincs különbség.¹²³ Mindannyian egyformán romlottak: nem az állam szolgálatában szerzett érdemeik alapján hívják őket így: a leggazdagabbat és a jogtalansága folytán erősebbet tartják „jónak” azért, mert a fennálló helyzetet vé-

delmezi.¹²⁴ Sallustius ugyancsak Cato beszédébe szövi bele az őt mélyen foglalkoztató gondolatot: „Bizony már régen elvesztették a dolgok igazi nevét: mert bőkezűségnek nevezik mások javainak osztogatását, az elvetemültségre irányuló vakmerőséget bátorságnak – ennyire végveszélybe került az állam.”¹²⁵

Míg ez a Cicero-szövegekben is leírt jelenség – visszaélés a szavak valódi jelentésével a politikai manipuláció szolgálatában – csupán bennünket, az olvasót emlékeztet Thukydidészre, arra semmiféle szövegszerű bizonyíték nincs, hogy Cicero a görög történetíróra reflektálna,¹²⁶ addig Sallustius esetében ez teljesen egyértelmű. Sallustius, akit már Quintilianus is Thukydidésszel együtt emlegetett,¹²⁷ és aki számos tekintetben példaképének tartotta a görög történetírót, szinte szó szerint átveszi a kerkyrai *stasis* leírásának korábban már idézett mondatát (III. 82, 4).¹²⁸ Nyilvánvalóan nem formális átvételről van szó: Sallustius a saját tapasztalatát elemezve jutott arra a felismerésre, hogy az azonos *A peloponnésosi háborúban* leírt jelenséggel. A kommunikáció hamissága nem csupán a szavak szintjén jelenik meg. Sallustius, aki minden bizonnyal Thukydidéstől nem függetlenül, hozzá hasonló módon illeszt beszédek a műveibe,¹²⁹ ezekkel világít rá legélesebben a nyelvhasználat visszasságaira: *Catilina* beszédei, ön jellemzése, állítólagos céljai kiáltó ellentétben állnak azzal, ahogyan ellenfelei (és maga a történetíró is) látják őt,¹³⁰ de ugyanezt mondhatjuk el Maniliusról, a *Korunk történetében* Lepidusról, Philippusról.¹³¹ A hamis látszat keltésének célja aligha kétséges: a követőik megtevesztése, valódi szándékaik elleplezése. Összességében az a benyomásunk, hogy Sallustius véleménye szerint (Cicerótól eltérően) a szavaknak – a morális tartalmakat hordozó szavaknak – önmagukban nincs súlyuk, hitelük: attól válnak hitelessé, ha hiteles ember szájából hangzanak el, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az egyes hivatalok sem önmagukban híresek és nagyszerűek, hanem az azokat viselők *virtusa* teszi őket azzá.¹³² Az utolsónak keletkezett *Korunk történetében* Sallustius borulátása – amelyre mintegy száz évvel ezelőtt már Klingner felhívta a figyelmet¹³³ – abból a tragikus felismerésből származik, hogy nincsenek derék, hiteles emberek. Ha voltak is valamikor, emberi természetükből fakadóan a félelem kényszere tette őket azzá.

Összegzés

Cicero nem objektív, külső szemlélője volt a római állam válságának, hanem egyik fontos szereplője; a krízis okai nem pusztán elméleti érdeklődésből fakadóan foglalkoztatták, sokkal inkább azért, hogy az okok ismeretében minden tőle telhetőt elkövessen a válság leküzdéséért, a senatori arisztokrácia által vezetett *res publica* fennmaradásáért. Mivel a válság lényegét a végletes politikai megosztottságban látta, az egyetértés számára – számos kortársától eltérően – nem kötelező, üres frázis, hanem olyan cél, amiért a Kr. e. 60-as évektől kezdve kétségkeltől gyötörve ugyan, Kr. e. 49-től sokszor a teljes reménytelenség állapotában, de mindvégig küzdött.¹³⁴ A megosztottság mögött mély morális válságot látott, de ebben a tekintetben sem elégedett meg a tünetek pusztán regisztrálásával. Azt remélte, hogy filozófiai művei írásával elősegítheti egy új, a *mos maiorumnak* nevezett normarendszert követő nemzedék kinevelését.

Sallustius, akinek az írói tevékenysége a Caesar meggyilkolása után kirobbant újabb polgárháború időszakára esik, a közélettől visszavonulva, ám a legkevésbé sem szenvtelenül, hanem egyre mélyülő borúlattal figyelni saját jelenének eseményeit, a *Korunk történetében* eljutva a teljes reménytelenségig. Ciceroval ellentétben ő nem bíz abban, hogy bármilyen módon, vagy talán a jövőben gátat lehetne vetni a polgárháborúkat kirobbantó morális hanyatlásnak, és tőle eltérően nem reménykedik az ifjúságban sem.¹³⁵ Ennek ellenére nem marad tétlen (a tunyaságot, restséget a legnagyobb bűnök közé sorolja¹³⁶), hanem a legértékesebb *negotiumot*, a történetírást választva tevékenykedik,¹³⁷ akárcsak az *otiumot* filozófiai művek

írásával hasznossá tevő Cicero.¹³⁸ Végül talán a legfontosabb közös vonásuk a polgárháborút elítélő emberségük: mindketten úgy gondolták, hogy mindazon dolgok közül, amelyek megtörténhetnek, a polgárok közötti erőszak a legrosszabb.¹³⁹ Ahogy Cicero írta: „Én bizony szakadatlanul a békére buzdítok, mert még az igazságtalan béke is hasznosabb, mint a lehető legigazságosabb háború a polgárok között.” És ahogy Sallustius fogalmazott: „Márpedig erővel úrnak lenni a haza vagy az alattvalók fölött – még ha megteheted is, és a hibákat javítgatod is vele – nyomasztó feladat, minthogy a körülmények minden változása gyilkolást, üldöztetést és más ellenségeskedéseket hord méhében.”

Jegyzetek

- 1 A tanulmány az Ókortudományi Társaság 2023. január 20-i felolvasó ülésén elhangzott előadás kibővített változata. Az antik szövegeket Adamik Tamás (AT), Devcséri Gábor (DG), Gonda Attila (GA), Hamza Gábor (HG), Hoffmann Zsuzsa (HZS), Kurcz Ágnes (KÁ), Maróti Egon (ME), Muraközy Gyula (MGY), Nótári Tamás (NT) és Simon Attila (SA) fordításában idézem. A külön nem jelzett fordítások tőlem származnak.
- 2 Cicero: *A földtörvényről* I. 9, 26; *Catilina ellen* II. 5, 11; *Sestius védelmében* 51.
- 3 Vö. Cicero: *Levelek Atticushoz* II. 20, 5 (Kr. e. 59): „félek: mibe fog ez torkollni?; II. 21, 1 (Kr. e. 59): „Az államot illetően miért részletezzem én neked? Teljességgel vége van [...], elborzadok a gondolatától, hogy mivé fog ez fajulni.”; II. 22, 6 (Kr. e. 59); IV. 7(6), 1-2 (Kr. e. 55); VII. 1, 2 (Kr. e. 50); VII. 5, 4 (Kr. e. 50).
- 4 Vö. Cicero: *Levelek fivéréhez, Quintushoz* I. 2, 15 (Kr. e. 59): „az államot teljes egészében elvesztettük” (*rem publicam funditus amisimus*); *Levelek Atticushoz* II. 21, 1 (Kr. e. 59). Vö. Jakob 2005, 41 sk.
- 5 *Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik*. Wiesbaden, 1966, 201 sk. A római köztársaság válságáról és az arra adott magyarázatokról rövid összefoglalást nyújt Ungern-Sternberg 2004.
- 6 Vö. Hegyi W. 2017, 19 sk.
- 7 Vö. Cicero: *Az állam* III. 29, 41: „aggódom utódainkért és az állam halhatatlanságáért, mely örök lehetne, ha az emberek atyáik intézményei és erkölcsi szerint élnének” (HG). *A salus rei publicae*: pl. *Az istenek természete* II. 3, 9; *Cato* 11 – másutt *salus communis*: pl. *A jószapok szakvéleményéről* 53 – szó szerint ’közjó’. Vö. Jehne – Lundgreen 2013; Knopf 2013.
- 8 *A stasis* (egyenetlenség, viszály, lázadás, zendülés, polgárháború) definíciói a későbbi filozófiai irodalomban: Plat. *Rep.* 545a–569c; Arist. *Pol.* 1301a19 – 1321b3. Vö. Orwin 1988, 832; Börm 2019, 13–22.
- 9 Vö. *A C. Herenniusnak ajánlott retorika (Rhet. ad Her.)* IV. 44 (példa a túlzásra): „Ha megőrizzük az egyetértést (*concordiam*) államunkban, birodalmunk nagyságát a napkelettel és a napnyugattal fogjuk mérni” (AT); Sallustius: *Jugurtha háborúja* 10, 6: „Mert az egyetértés megnöveli a kicsinyt, a széthúzástól a legnagyobbak is elenyésznek.” (KÁ)
- 10 Lásd Sheppard 1984–1986, 229 auctorhelyekkel; Keil 2017.
- 11 Cicero szövegeiben szinonimáknak tűnnek, vö. *Sestius védelmében* 87: *simplex causa, constans ratio, plena consensionis omnium, plena concordiae*; *Philippicák* IV. 14: *consensum et concordiam civium*. Akar 2013, *Introduction* 65–73 (a számok a mű internetes kiadásában az adott fejezetben belüli paragrafusokra vonatkoznak) megvizsgálta, hogy van-e valami jelentésbeli különbség a *concordia* és a *consensus* között Cicero műveiben, amelyekben az előbbinek 115, az utóbbinak 124 előfordulását számolta össze. Úgy látja, hogy a *consensus* – amelyet Kr. e. 58 előtt nemigen használ Cicero – egy meghatározott kérdésben egyes személyek között létrejött összhangot jelöli, míg a *concordia* – amelyet némely alkalommal szembeállít az előbbivel – inkább általános, eszményi egyetértést jelent, vagyis mind a politikai, mind a szimbolikus töltete nagyobb, mint a *consensus*nak.
- 12 Mindehhez ld. Akar 2013, aki a korábbi szakirodalomról is részletes összefoglalást nyújt: 9 sk. A cicerói *concordia* első szisztematikus elemzése Hermann Strasburger 1931-ben írt disszertációja.
- 13 Keil 2017, 336.
- 14 Akar 2013, *Introduction* 32 sk. Keil 2017, 339 ugyanakkor a Kr. e. 4. század végére teszi az első Concordia-templom építését.
- 15 *Catilina* összeesküvése idején, Kr. e. 63-ban a *senatust* Concordia templomába hívták össze: *Catilina elleni beszédek* III. 21. Vö. *Sestius védelmében* 26; *Philippicák* II. 19; Sallustius: *Catilina összeesküvése* 46, 5.
- 16 *A concordia* politikai értelemben először Kr. e. 66-ban, a Cluentius védelmében tartott beszédében (152) fordul elő. Az elméleti érdeklődéshez ld. *Levelek Atticushoz* IX. 10 (9), 2 (Kr. e. 49): „visszaküldtem neked Demetrius *concordiáról* írt könyvét”. Vö. Jakob 2005, 160–164.
- 17 Vö. *A földtörvényről* I. 8, 23: „hogymindent szemügyre vegyünk, ami a népnek kedves és kellemes: azt fogjuk találni, hogy semmi sem olyan népszerű (*populare*), mint a béke (*pacem*), mint az egyetértés (*concordiam*), mint a nyugalom (*otium*)”; *Murena védelmében* 1, 78; *Levelek Atticushoz* IX. 12 (11), A 1 (Kr. e. 49).
- 18 Vö. *Laelius vagy a barátságról* 7, 23: „Mert hol van olyan szilárd épület, hol van olyan erős állam, amelyet a gyűlölködés és a széthúzás ne tudna földig lerombolni?” (ME).
- 19 *Az állam* I. 25, 39: „Az állam tehát [...] a nép ügye, a nép azonban nem olyan embergyülekezet, amely akármilyen módon keletkezett, hanem a tömegnek olyan csoportosulása, amelynek alapja a jogi megállapodás és a közös előny.” (HG)
- 20 *Az állam* II. 42, 69 (Aug. *Civ.* II. 21): „S az, amit a zenészek az éneklésnél harmóniának hívnak, az az egyetértés (*concordia*) az államnál, mely az épségben maradás legszorosabb és legjobb kapcsa valamennyi államban...” (HG).
- 21 Ciceronál mindez nem pusztán elméleti fejtegetés: legkésőbb Kr. e. 66-tól (*Caecina védelmében*) befolyását, ékesszólását latba vetve fáradozott azon, hogy létrejöjjön az összhang, az egyetértés a szenatori rend és a lovagrend között. Vö. *A földtörvényről* III. 2, 4; *Catilina elleni beszédek* IV. 7, 15; IV. 9, 18; *Levelek Atticushoz* I. 17, 9 (Kr. e. 61).
- 22 *Levelek Atticushoz* I. 18, 3 (Kr. e. 60).

- 23 Vö. *Catilina elleni beszédek* IV. 7, 15: „A többiek [...] milyen népes számban, mily igyekezettel, mily bátorsággal fornak egységre a közjó akarásában és a közös méltóságban! Minek említsem itt a római lovagokat? Akik úgy ismerik el rendetek és döntésetek elsőségét, hogy közben az állam iránti szeretetben versengenek veletek...” (NT).
- 24 Vö. *Sestius védelmében* 106.
- 25 Vö. Akar 2013, *Conclusion*, 5. A szerző a *concordia* előfordulásait elemző könyvének a végén arra a következtetésre jut, hogy a terminus a késő köztársaságkori szerzőknél sohasem a jelenre, hanem a remélt jövőre vonatkozik, amelynek a modelljét az idealizált múltban találják meg.
- 26 Hasonlóképpen a görög polisokban a *stasis* inkább tűnik strukturális jelenségnek, mint a belső béke hosszú időszakait megszakító „katasztrofális kivételnek”, lásd Börm 2019, 15 sk. A *concordiára* vonatkozó cicerói nézetek a beszédekben és a levelekben a műfaji különbségekből fakadóan térnek el egymástól. Míg az előbbieket adott hallgatóság befolyásolásának hatékony eszközei, amelyekben Róma egyik vezető politikusa fejt ki méltóságával, tekintélyével alátámasztott véleményét, addig az Atticushoz írt levelekben egy barát ír azokról a kétségeiről, aggodalmairól, amelyeket a címzetten kívül senki mással nem akart megosztani. A kérdéshez lásd Jakob 2005.
- 27 A kifejezések (*concordia ordinum* illetve *consensus omnium bonorum*) időben nem különülnek el élesen Cicero írásaiban. Tény, hogy a *concordia ordinum* már nem fordul elő az 50-es években, ugyanakkor a „jók” közötti egyetértést jelentő fordulatra Kr. e. 63-ból példaként lásd *Catilina elleni beszédek* I. 13, 32: *in omnibus bonis consensione*.
- 28 Ugyanakkor Cicero Caesar-ellenes politikáját Kr. e. 56-ban kénytelen volt feladni. A látványos fordulat miatt magyarázkodásra kényszerült, amint az a Lentulusnak Kr. e. 54-ben írt hosszú levélből (*Levelek barátaihoz* I. 10 [9]) egyértelmű, lásd 21. §: „Szeretném, ha tudnád, hogy én ugyanezt az álláspontot foglaltam volna el, ha mindenben teljesen szabad kezem lett volna. De akkor sem gondolnám, hogy ekkora hatalommal harcba kellene szállni, vagy, még ha lehetséges volna is, el kellene törölni a leghatalmasabb polgárok elsőségét, és hogy ki kellene tartani ugyanazon vélemény mellett – miközben a helyzet átalakult, és a jók szándékai is megváltoztak –, hanem a körülményekhez kell alkalmazkodni. [...] Nem kell mindig ugyanazt mondanunk, de mindig ugyanazt kell szem előtt tartanunk.”
- 29 A harmadik Catilina elleni beszédben (III. 10, 24) más összefüggésben, de ugyancsak számba veszi a korábbi, Sullától kezdődő polgárháborúkat, amelyekben a *concordia* felbomlásához egyes személyek (L. Sulla, Cn. Octavius, Cinna, M. Lepidus) hatalomvágya vezetett: ők nem eltörölni, hanem megváltoztatni akarták az államot azzal, hogy elsőként akartak lenni abban, és ezt a céljukat polgárok lemeszárlása árán igyekeztek elérni. Ami a *Sestius védelmében* illeti: Cicero a társadalmi helyzetéből fakadó elvárásoknak tesz eleget, amikor elvállalja Sestius védelmét, akit Kr. e. 56-ban a *lex Plautia de vi* alapján az államot veszélyeztető erőszak alkalmazásával vádoltak meg. Sestius Kr. e. 57-ben néptribunusként erőfeszítéseket tett Cicero száműzetéséből való visszahívása érdekében, ezért Cicerónak morális kötelessége volt védelmezni őt az ellene indított perben, függetlenül attól, hogy egyébként milyen véleménnyel volt róla (vö. *Levelek fivéréhez, Quintushoz* II. 4, 1 [Kr. e. 56]). Sestiusról lásd Catullus 44. *carmenét*.
- 30 A *Sestius védelmében* exkurzusának (96–143) rövid tartalmi összefoglalása és elemzése: Kaster 2006, 31–37, 317–389.
- 31 *Sestius védelmében* 103. Vö. *Az állam* I. 19, 31.
- 32 *conductae contiones*, ld. *Sestius védelmében* 104 és 113.
- 33 A szóban forgó törvény egyike volt annak a négy, Kr. e. 139 és 107 között hozott törvénynek (*leges tabellariae*), amelyek a „titkos”, ténylegesen csupán írásbeli szavazást vezették be (*tabellae* = szavazótáblácskák). Kr. e. 139-ben a *lex Gabinia* a választásokon, a szövetségben említett, L. Cassius Longinus Ravilla által kezdeményezett 137-es törvény (*lex Cassia*) a bírósági tárgyalásokon, a 131-es *lex Papiria* a törvényjavaslatok számára, végül a *lex Coelia* (Kr. e. 107) a hazaárulási perek (*perduellio*) esetében is írásbeli, *per tabellam* történő szavazást rendelt el. A törvényekről és a mögöttük álló lehetséges indítékokról, valamint a szakirodalomban megjelenő igen eltérő értékelésükről lásd Lundgreen 2009.
- 34 *Sestius védelmében* 103.
- 35 *Sestius védelmében* 105.
- 36 A beszédben szó sem esik arról, hogy korábban a senatori rend és a lovagrend között bármiféle konfliktus lett volna, a lovagokat a *boni* kategóriájához sorolja, vö. *Sestius védelmében* 26.
- 37 *Levelek Atticushoz* VII. 13, 1 (Kr. e. 49 jan.): „Ámbár látod, hogy miféle háború ez: úgy polgárháború, hogy nem a polgárok széthúzásából, hanem egyetlen gonosz polgár vakmerőségéből jött létre; ő pedig erős, mert hadserege van, és sokakat maga mellé állított reménykeltő ígéretekkel.”
- 38 Vö. Lacey 1970.
- 39 Vö. Marr–Rhodes 2008, 19 sk.; *Appendix* 3.
- 40 II. 198–202: (Odysseus) „hogya a népből volt, akit ott hallott kiabálni, / azt jogarral ütötte meg, így korholta szavával: »Úlj vesztet, nyomorult, s másnak hallgass a szavára, / arra, ki nálad több: te silány vagy s gyáva a harcra. / Nem jössz számba te sem harcban, sem a harci tanácsban...«” (DG).
- 41 Vö. Robb 2010, 148.
- 42 Cicero gondolatmenetének kiindulópontja (96): „Azokat, akiknek az volt a szándékuk, hogy amit tesznek és amit mondanak, az a tömeg számára legyen kedves, *popularesnek* tartották, azokat pedig, akik arra törekedtek, hogy tanácsaikat a legkiválóbbakkal fogadtassák el, *optimatesnek*.”
- 43 Robb 2010, 148.
- 44 Vö. Lacey 1970, 4 sk.; Szekeres 2008, 28 sk.
- 45 *Sestius védelmében* 21: „Mi, jók mindig a nemességnek (*nobilitati*) kedvezünk, egyrészt azért, mert az államnak hasznára válik az, hogy a nemesek méltók az őseikhez, másrészt mert élénken él bennünk a híres és az állam szolgálatában érdemeket szerzett emberek emléke még haláluk után is.”
- 46 Vö. *Levelek Atticushoz* VIII. 1, 3 (Kr. e. 49 febr.): *bonorum, id est lautorum et locupletum*.
- 47 Vö. *Az állam* I. 5, 9: „mintha a jóknak a közügyekkel való foglalkozásra volna jogosabb okuk annál, mint hogy ne engedelmeskedjenek a hitványaknak”.
- 48 *A földtörvényről* I. 9, 26: „Ti, néptribunusok [...] értsetek egyet velünk, értsetek egyet a derék polgárokkal, közös államunkat közös igyekezettel és szeretettel védelmezzétek!” (*vos, tribuni plebis [...] conspirate nobiscum, consentite cum bonis, communem rem publicam communi studio atque amore defendite.*)
- 49 Vö. *Catilina ellen* I. 2, 5; 9, 23; 10, 26; 13, 32; II. 11, 25; IV. 7, 14–15.
- 50 Vö. *A saját házáról* 3, 5; 7, 16; 21, 55; 22, 56; 24, 63; 36, 96; *Levelek fivéréhez, Quintushoz* I. 2, 15; *Sestius védelmében* 27, 31, 36, 37, 43, 44, 47, 49, 53, 66, 69.
- 51 Vö. *A földtörvényről* II. 3, 8; *Catilina elleni beszédek* I. 13, 32 „Legyen végre mindenkinek a homlokára írva, hogy miként gondolkodik az államról!”; Lacey 1970, 11sk.
- 52 *salus rei publicae, senatus auctoritas, populi libertas, mos maiorum, dignitas, gloria, fama*. Vö. Robb 2010, 164.
- 53 *Conti*óknak a rómaiak azokat a nem formális gyűléseket – valamint az ezeken elhangzó beszédeket – nevezték, amelyekben nem hoztak döntéseket (Gellius, *Attikai éjszakák* XIII. 16, 3; XVIII. 7, 6–8). A *contio* tehát határozottan megkülönböztetendő a népgyűlésektől (*comitia*). Jelentőségéről és a vonatkozó ókortörténeti kutatásokról összefoglalóan lásd Hölkeskamp 2013, 101 sk.

- 54 *gloria: Sestius védelmében* 139; *Levelek barátaihoz* XV. 4, 13; vö. Szekeres 2008, 30 sk.; *populus: Sestius védelmében* 108; 125; *popularis: A földtörvényről* I. 2, 23; II. 3, 7; II. 4, 9–10; *Catilina ellen* IV. 5, 9–10; *A saját házáról* 9, 24; 29, 77; 30, 80; *Sestius védelmében* 109, 114, 119; *contio: Sestius védelmében* 106; *dignitas: Levelek Atticushoz* VII. 11, 1 (Kr. e. 49 jan.). Vö. *Catilina ellen* II. 7, 14–15 és *Az állam* III. 17, 27, ahol a Philus szájába adott feltevés nem egyszerűen egy Platónból jól ismert gondolat (*Az állam* II. 360e–362b) átvétele, hanem sok tekintetben Cicero saját, keserű tapasztalata.
- 55 *Levelek Atticushoz* VII. 5, 4 (Kr. e. 50): „Ami az állam helyzetét illeti: napról napra jobban félek, mert azok között, akik magukat jóknak gondolják, nincs egyetértés.” VII. 7, 5 (Kr. e. 50 dec.) „Én nem látom azokat, akiket te jóknak mondasz. Jómagam egyet sem ismerek, már amennyiben a rendekbe szerveződött jókat keressük. Mert egy-egy derék ember van, de a polgárháborúkban a jók rendjeire és nemzetségeire van szükség”; IX. 1, 4 (Kr. e. 49 márc.): „mert rám bizony senki más nincs hatással; nincs rám hatással az, amit a jók beszélnek, akik egyáltalán nem léteznek”; IX. 3 (2a), 3 (Kr. e. 49 márc.): „nem bírom elviselni ezeknek a beszédét, akár kik is, merthogy nem jók, mint ahogyan nevezik őket, az biztos”; *Levelek barátaihoz* XVI. 14 (12), 2 (Kr. e. 50–49): „Rendkívüli elvakult szenvedély kerítette hatalmába nem csupán az elvetemült polgárokat, hanem azokat is, akiket jóknak tartanak, hogy harcolni vágyanak, miközben én azt kiabálom, hogy nincs nagyobb szerencsétlenség a polgárháborúnál.” Ugyanakkor már korábban, Kr. e. 54-ben arról írt Lentulusnak (*Levelek barátaihoz* I. 10 (9), 17; 21), hogy a *boni* gondolkodásmódja megváltozott.
- 56 *Levelek barátaihoz* XVI. 14 (12), 1 (Kr. e. 50–49); *Levelek Atticushoz* VII. 18 (17), 4 (Kr. e. 49 febr.): „Látom, hogy egész Itália lángba fog borulni: ekkora bajt idéztek elő részint az elvetemült, részint az irigy polgárok.”
- 57 Vö. *A szónoki felosztások* 130: „...az már csak törvény lehet, ami írott, és az is, amit íratlan szabályként a népek joga vagy az ősi szokásjog szerint betartunk. Az írott jogban pedig más a magánjog, más a közjog [...]. Amelyek viszont nem írásosak, azokat vagy a szokásjog, vagy az emberek közmegegyezése, egyfajta ösztönös egyetértése adja meg (*aut consuetudine aut conventis hominum et quasi consensu obtinentur*). Ám mindenekelőtt, hogy szokásainkat és törvényeinket tiszteljük is, azt a természetjog írja elő.” (GA) Vö. Jehne–Lundgreen 2013, 12 sk.
- 58 *Sestius védelmében* 104.
- 59 A „tudatlanok” (*imperiti*) jellemzően nélkülöző emberek, akiket könnyen fel lehet lázítani, vö. *Catilina elleni beszédek* IV. 8, 17; *A saját házáról* 5, 10; 5, 13; 6, 14; 21, 54; *Sestius védelmében* 140. Ugyanakkor: *Laelius vagy a barátságról* 95: „A gyűlés (*contio*) a legtudatlanabbakból (*imperitissimis*) áll, mégis meg szokta ítélni, hogy mi a különbség a népszerű (*popularem*), azaz hízelgő és megbízhatatlan, valamint az állhatatos, szigorú és tekintélyes polgár között.” *Az imperiti* jelentéséről lásd Kaster 2006, 288–9; 421.
- 60 *Sestius védelmében* 77; 104; 139: „és azokat sem övezte dicsőség, akik olykor lázadásra hergelték a népet, vagy akik megvesztegetéssel vakították el a tudatlanok (*imperatorum*) elméjét”.
- 61 Thukydides: *A peloponnésosi háború* III. 69–83/4. (A 84. fejezet az ókor óta vitatott hitelességű, vö. Fuks 1971; Scanlon 1978, 206 sk.; Christ 1989; Leppin 1999, 203–4; Reeve 1999, 436.) A polgárháború tágabb értelemben vett előzményei Kr. e. 435-ig nyúlnak vissza, lásd Thuk. I. 24–55 (Epidamnos és Kerkyra konfliktusa). A nagy gonddal megírt, nyelvileg is igen nehéz szöveget vizsgáló szakirodalomból lásd Wassermann 1954 (Thukydides gondolatait a korabeli drámával összefüggésben vizsgálja), Műri 1969 (a III. 82, 4–5 szövegét a politikai átnevezések, pontosabban ártértékelések szélesebb kontextusában elemzi); Solmsen 1971, 395 sk.; Edmunds 1975 (a háború patológiájaként emlegetett kerkyrai *stasis*t Hésiódos *Munkák és napok* című művének a vas-
- korra vonatkozó részével [174–201] veti össze), Macleod 1979 (a III. 82–83 és számos, így a Kr. e. 5–4. századi, a civilizáció keletkezését leíró szöveg közötti kapcsolat elemzése), White 1984; Orwin 1988; 834 sk.; Swain 1993, 36–38; Reeve 1999, 440–1; Price 2001, 39–67 (ismereteim szerint mindeztidáig a kerkyrai *stasis* legmélyrehatóbb analízise); Meister 2016, 134 sk. A Thukydides-helyet a megrontott nyelv toposzának metakritikájaként értelmezi Spielberg 2017.
- 62 Arról, hogy a konkrét kerkyrai eseményeket miként általánosítja, teszi modellértékűvé Thukydides, lásd Price 2001, 22 sk.
- 63 Thukydides: *A peloponnésosi háború* III. 82, 1–2: „Ilyen iszonyú kegyetlenséggel tombolt a belső harc, s annál szörnyűbbnek látszott, mivel ilyesmi itt fordult elő először. Később újszólván egész Hellasban általános lett a felfordulás, mivel mindenhol polgárháborúk dúltak, miközben a nép vezetői az athéniakhoz, az oligarchák a lakedaimoniakhoz fordultak segítségért. [...] A polgárháborúk során a városokat sok súlyos csapás érte, ahogy ez mindig is volt és mindig is lesz, amíg az emberi természet ugyanaz marad, de mindig más, hol ijesztőbb, hol enyhébb alakot öltve, aszerint, ahogy külső körülményei alakulnak.” (MGY) Az események elemzéséhez lásd Bruce 1971.
- 64 Thukydides egyértelművé teszi, hogy a polgárháború általános zűrzavara közepette a tömeges vérengzések korántsem voltak mindig politikai indítatásúak: némelyeket személyes bosszúból vagy anyagi okokból gyilkoltak meg (III. 81, 4). Mindezzel összhangban Bruce 1971, 116–7. tanulmányának végén arra a következtetésre jut, hogy a kerkyrai polgárháború nem két politikai rendszer híveinek, a demokratának és az oligarchának a harca volt. Egy komplex és feszült helyzetben az egyre erősödő szenvedélyek egy ponton erőszakba csaptak át, amelyből senki sem vonhatta ki magát. A kerkyrai epizód tehát véleménye szerint nem annyira a véres pártharcoknak, mint inkább mindazon rossznak a példája, amit a peloponnésosi háború zúdított a kisebb államokra.
- 65 Thukydides: *A peloponnésosi háború* III. 83, 1: „Hellasban a viszálykodások közben az erkölcsstelenség minden formája elterjedt, s nevetségessé vált és eltűnt a nemes lelkek legfőbb vonása, az erkölcsi tisztaság. Az egymás közti nézeteltérések a bizalmatlanság következtében a végsőkig kiéleződtek. S nem volt az az erőteljes ígélet vagy félelmes eskü, amely ezen segíthetett volna. A hatalmasabbak, belátva, mennyire nem reménykedhetnek biztonságukban, inkább arra ügyeltek, hogy csapás ne érje őket, semmint hogy valakiben bízni tudtak volna. S éppen a szellemileg hitványabbak jutottak a legmagasabbra...” (MGY)
- 66 Vö. Kerferd 2003, 89 sk.
- 67 Vö. Solmsen 1971, 387 sk.
- 68 Thukydides: *A peloponnésosi háború* III. 82, 4: „S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is.” (MGY) (καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῆς δικαιοσύνης). A szavak jelentése (*axiós-isis*), vagyis amire egy leírt jelszó láttán vagy egy hangorsó hallatán gondolunk, úgy tűnik, Thukydides véleménye szerint is közmegegyezés, konvenció révén alakult ki. (Az vitatott, hogy az *axiós-isis* valóban fordítható-e jelentésnek. Price 2001, 41 szerint inkább ’értékelés’, mivel a ’jelentés’-re volt más szavuk a görögöknek: *dynamis* vagy *dianoia*.) Előfordulhat, hogy valaki nem ismeri egy szó jelentését, mert például nem beszél az adott nyelven. Itt azonban nem erről van szó, hanem arról, hogy egyéni megítélés alapján, önkényesen (*dikaiósei*) az elfogadott normáktól eltérően használták a morális tartalmú („a tettekre vonatkozó”, tényeket jelölő) szavakat. (A *dikaiósis* tulajdonképpen az, amire a beszélő gondol; Macleod 1979, 54). Vagyis valójában nem a szavak eredeti jelentését változtatták meg, a fent általunk is idézett – bevett – fordítás tehát némiképp félrevezető, hanem – vö. Műri 1969, 68 sk., Wilson 1982, 18–20; Rhodes 1994, 236; Price 2001, 41; Meister 2016, 137; Spielberg 2017, 338 –, a pozitív, illetve negatív jelen-

- tésű szavak éppen megfordítva, negatív, illetve pozitív értékítélet hordozóivá lettek: a szégyenletes tetteket dicsérő szavakkal jelölték, míg a valóban elismerésre méltó cselekedeteket megvetést, elutasítást jelentő szavakkal: az esztelen vakmerőséget bajtársias bátorságnak nevezték, az előrelátó tétovázást szép külsőbe öltöztetett gyávaságnak, a józanságot a férfiatlanság ürügyének, a minden tekintetben megnyilvánuló okosságot mindenre vonatkozó tehetetlenségnek, a féktelen szenvedélyt férfisorsnak, a biztonságra figyelő hosszas tervezést a kibúvó ürügyének vagy kifogásnak (III. 82, 4). Mindazonáltal a szóban forgó mondat – „S önkényesen megváltoztatták az egyes dolgokat jelölő szavak megszokott jelentését is” (MGY) – görög eredetijének számos, egymástól eltérő értelmezése létezik már az ókortól kezdve. A sor elején a halikarnassosi Dionysios áll (*De Thucydide* 29), a 20–21. századi filológusok előtt a Thukydidést fordító filozófus, Thomas Hobbes nevét kell feltétlenül megemlítenünk (Schlatter 1975, 222). A „megrontott nyelv” hamarosan toposzá válik, beépül a retorikai hagyományba, így megjelenése még a Thukydidést nyilvánvalóan példaképüknek tekintő későbbi történétíróknál is inkább a morális-retorikai tradíció hatásával magyarázható: Müri 1969, 73–79; Spielberg 2017, 337.
- 69 Thukydidés III. 82, 5 „A haragos embert mindig megbízhatónak nevezték, azt, aki ellentmondott neki, gyanúsnak; okosnak mondták azt, aki gonosz tervet forralva sikert ért el, még bámulatosabbnak azt, aki az ilyesmit megsejtette; arról, akinek gondja volt arra, hogy ezek egyikében se legyen része azt állították, hogy a politikai csoportosulás (*hetairia*) megbontója és megijedt az ellenségtől. Általánosságban azt dicsérték, aki megelőzte azt, aki valami gonosz tervre készült, és aki olyan embert buzdított gazságra, akinek az nem állt szándékában.”
- 70 Swain 1993, 37.
- 71 Thukydidés III. 82, 8: „Mindennek az oka pedig a telhetetlenségből és becsvágyból eredő uralomvágy, mert ezekből ered a politikai küzdelmekbe keveredett emberek szenvedélyes harcúvágya is. Mert míg a városokban a politikai vezetők szépen hangzó szavakkal mindenki törvény előtti egyenlőségét s a kiválóak bölcs uralmát emlegették, az államot, amelyet szavaik szerint szolgáltak, versengésük díjává tették, s az uralomért a legkülönbözőbb módon vetekedve nem riadtak vissza a legszörnyűbb eszközöktől sem, a megfélemlítés egyre több módszerét alkalmazták, bosszújuknak nem szabott határt sem a jog, sem az állam érdeke, s csak azzal törődtek, ami nekik akkor éppen kellemes volt. S mivel vagy igazságtalan szavazással, vagy erőszakkal jutottak uralomra, habozás nélkül szolgálták pillanatnyi érdekeiket.” (MGY)
- 72 Vö. Nussbaum 1986, 404–5.
- 73 Thukydidés: *A peloponnésosi háború* III. 82, 2. Az emberi természet változatlanóságába vetett meggyőződés általánosnak tekinthető Thukydidés korában, így nem szükséges közvetlen kapcsolat feltételeznünk a történétíró és valamelyik preszokratikus filozófus vagy szofista, esetleg Hippokratés valamelyik követője között (a Hippokratés nyomdokain járó orvostudomány egyébiránt korán szakított ezzel az elképzeléssel). Mindenesetre a történétírásban Thukydidés az első, aki a relatíve állandónak tekintett emberi természetet (a jog, a vallás és más tényezők által féken tartott, elfedett, de látens módon mindig is jelen lévő hatalomvágyat, önzést, agresszivitást) történelemformáló tényezőként nevezi meg: Reinhold 2002, 46. Úgy tűnik, a történétíró szerint a szélsőséges körülmények az ember valódi természetét hívják elő („a háború erőszakos tanító”, értsd: az erőszak tanítója – III. 82, 2), miután lerombolták az embert – legalábbis időlegesen – megszelídítő civilizációs vívmányokat. Ezért aztán Thukydidés számára nem valamely kormányzat jelenti a legrosszabbat, hanem az anarchia. Vö. Orwin 1988, 839 sk. Másként értelmezi a thukydidési szöveget Price 2001, 26–28: az „emberi természetnek” nincs sajátos morális jellege, nem eleve békés vagy erőszakos, hanem a külső körülmények teszik azzá. Thukydidés történétírói módszere és a születőfélben lévő orvostudomány kapcsolatáról lásd Price 2001, 15 sk.
- 74 *A kötelességekről* III. 17, 70: „nagy kérdés, hogy kik a jók, és mit jelent helyesen cselekedni”. Vö. *Az állam* III. 16, 26; *Levelek Atticushoz* VII. 11, 1 (Kr. e. 49 jan.); X. 5 (4), 4 (Kr. e. 49 ápr.); *A legfőbb jóról és rosszról* II. 18, 59; Szekeres 2009, 185 sk.
- 75 Vö. *Sestius védelmében* 136; 143; *Az állam* III. 3, 5.
- 76 *A jóslásról* II. 2, 4–5: „Mivel tehetnék ugyanis jobb vagy nagyobb szolgálatot az államnak, mint ha tanítom és művelem az ifjúságot, különösképpen ilyen korszakban és ilyen erkölcsök közepette, amikor már annyira lezüllöttek, hogy csak közös összefogással lehet észre téríteni és féken tartani őket?” (HZS)
- 77 *Levelek barátaihoz* I. 10 (9), 12 (Kr. e. 54 dec.); *A törvények* III. 14, 31: „Mert ha végigtekintesz a történelmen, láthatod, hogy minden polgári közösség olyan volt, mint amilyenek a közösség legfőbb vezetői voltak, s bármilyen változás állt be a vezetők erkölcsében, ugyanaz a változás következett be a nép körében is.” (SA)
- 78 Sallustius történétírói munkásságának, történetiszemléletének átfogó bemutatása: Büchner 1960; Earl 1961; Schmal 2001; történétírói munkássága mint saját jelenkora értelmezésének az eszköze: Mutschler 2003, 261.
- 79 *Catilina összeesküvése* 5, 8. Vö. Hegyi W. 2017, 20–21.
- 80 *Catilina összeesküvése* 4, 4: „ezt a gaztettet különösen méltónak tartom a megörökítésre, annyira újszerű volt a bűn és a veszedelem” (KÁ)
- 81 *Catilina összeesküvése* 10, 4: megbízhatóság, becsületesség; 11, 4: mértékletesség; 52, 21: „otthon a szorgalom, kifelé az igazságos uralkodás, a döntésekben független szellem, amelyet nem kötött gúzsba sem vétek, sem szenvedély” (KÁ).
- 82 *luxuria, avaritia: Catilina összeesküvése* 5, 8; 10, 3 (*pecuniae cupidito*); 10, 4; 11, 3; 12, 2; 52, 7; 52, 22.
- 83 *ambitio: Catilina összeesküvése* 10, 5; 11, 1.
- 84 *superbia: Catilina összeesküvése* 10, 4; 12, 2.
- 85 *crudelitas: Catilina összeesküvése* 10, 4; 11, 4.
- 86 *Catilina összeesküvése* 10, 4: az isteneket semmibe venni; mindent eladónak vélni; 12, 5: jogtalanságot elkövetni; 13, 3: bujaság, dözsölés.
- 87 *Catilina összeesküvése* 11, 5 sk.
- 88 *Jugurtha háborúja* 4, 7: „Még az újonnan felkerültek is (*hominis novi*), akik korábban erényeikkel előzték meg a nemességet, inkább alattomos és nyílt gaztettekkel, mint nemes eszközökkel törtek magukat a hatalom s a tisztségek után.” (KÁ) Sem a *nobilis*, sem – értelemszerűen – a *homo novus* terminus használata nem következetes a forrásainkban: az antik szövegek egyiküket sem definiálják. Matthias Gelzernek (1912) a legutóbbi két-három évtizedig általánosan elfogadott meghatározása szerint a *homo novus* olyan lovag, aki a családjából elsőként jutott el a consulságig, és vált ekképpen – ő maga és leszármazottai is – a *nobilitas*, vagyis a római *res publicát* ténylegesen irányító szűk körű politikai elit tagjává. Ez csupán rendkívül ritkán, kivételes esetekben fordult elő. Gelzer definícióinak kritikájáról lásd Burckhardt 1990.
- 89 *Jugurtha háborúja* 66, 2: „Hiszen a tömeg – általában, s különösen a numidáké – ingatag jellemű, lázongó és pártütő, felforgatásra vágyik, ellensége a békés nyugalomnak.” (KÁ); vö. *Catilina összeesküvése* 37, 3–5; 48, 1.
- 90 *Jugurtha háborúja* 40, 3: „De elmondani is hihetetlen, mennyire eltökélt volt a nép [...] inkább a nemesség elleni gyűlöletből [...], mint a közérdeket szem előtt tartva...” (KÁ).
- 91 *Jugurtha háborúja* 40, 5; 41, 5.
- 92 *Jugurtha háborúja* 42, 2: „Az is igaz, hogy a Gracchusok sem tudták eléggé mérsékelni győzelemvágyukat.” (KÁ)
- 93 *Jugurtha háborúja* 64, 1: „Bár Metellus bővíben volt erényeknek, dicsőségnek s minden kívánatos tulajdonságnak, vele született a lenéző gög, a nemesség közös hibája.” (KÁ)

- 94 *Jugurtha háborúja* 63, 2: „Marius már korábban is hevesen vágyott a consuli hivatalra...”; 63, 6: „De ez a mindaddig kiváló férfi – mert becsvágy később romlásba vitte – korábban nem merte megpályázni a consulságot.” (KÁ) Vö. Mutschler 2003, 269–271.
- 95 *Jugurtha háborúja* 95, 3: „Ékesszóló volt, fortélyos, könnyen barátkozó; hihetetlen zárkózottsággal tudta elleplezni szándékait”; 95, 4: „A polgárháborúban aratott győzelméig senkinek sem volt nála több szerencséje, de sikerei sosem múlták felül érdemeit, s nem lehetett eldönteni: bátrabb-e, vagy szerencsésebb. Később azonban olyasmiket követett el, amikről restellek beszélni.” (KÁ)
- 96 *Jugurtha háborúja* 4, 9: *me civitatis morum piget taedetque*.
- 97 *Korunk története* fr. I. 10, 1 Ramsay (11 b M): „De a viszály, a kapzsiság és a becsvágy, valamint más bajok, amelyek a kedvező körülmények között szoktak keletkezni, leginkább Karthágó elpusztítása után nőttek nagyra.”
- 98 *Catilina összeesküvése* 9, 1–2: „Tehát háborúban-békében ápolták a jó erkölcsöket, teljes volt köztük az egyetértés s ritka a kapzsiság; jog és igazság nem annyira a törvények, hanem inkább a természet parancsára érvényesült. Viszályt, egyenetlenséget, gyűlölséget az ellenséggel szemben tápláltak, polgár a polgárral az erényben versenyzett.” (KÁ)
- 99 *Catilina összeesküvése* 6, 5: „...a rómaiak háborúban és békében egyaránt lázas tevékenységben éltek, serényen felkészültek, egymást bátorították, felvették a harcot az ellenséggel, szabadságukat, hazájukat, családjukat fegyverrel védték meg.” (KÁ)
- 100 *Catilina összeesküvése* 10, 1: „Mikor azonban a szorgalom és a törvényesség révén az állam nagygyá lett, nagy királyokat háborúban leigáztak, vad nemzeteket és hatalmas népeket fegyverrel megfékeztek, Karthágót, a római birodalom vetélytársát, a földdel egyenlővé tették, tenger és szárazföld nyitva állt előttük – tombolni kezdett a vakszerencse és mindent összekuszált.” (KÁ) Vö. Earl 1961, 41 sk.
- 101 *Catilina összeesküvése* 11, 4: „Mikor L. Sulla fegyverrel kézre kerítette a hatalmat, s kezdeti jó szándéka gonoszossággá fajult, mindenki rabolni, fosztogatni kezdett, egyiknek házra, másiknak földre fajt a foga, a győzők sem mértéket, sem mérsékletet nem ismertek, undok és kegyetlen gaztetteket követtek el polgártársaik ellen.” (KÁ)
- 102 *Jugurtha háborúja* 41, 2: „Mert Karthágó elpusztítása előtt a római nép s a senatus még szelíden, csínján tárgyalta meg egymással az államügyeket; nem versengtek a polgárok a dicsőségért és a hataloméért; az ellenségtől való félelem megőrizte a polgár jó tulajdonságait.” (KÁ)
- 103 *Korunk története* fr. I. 8 Ramsay (7 M): „Az első viszályok az emberi nem hibájából jöttek létre, amely nyughatatlansága és fékezhetetlensége miatt folyton küzd vagy a szabadságért, vagy a dicsőségért, vagy az uraloméért.” (*Nobis primae dissensiones vitio humani ingeni evenere, quod inquietas atque indomitum semper in certamine libertatis aut gloriae aut dominationis agit.*) Fontos megjegyezni, hogy az emberi természetről Sallustius a monográfiáiban még nincs ilyen rossz véleménnyel: az ember saját maga teszi tönkre eredendően jó természetét azzal, hogy lelkét alárendeli a test vágyainak (vö. *Jugurtha háborúja* 1, 1–5). Thukydides hatásáról, valamint a két történetíró közötti különbségekről az adott hely kapcsán lásd Scanlon 1978, 17 sk., 204 sk.; Meister 2016, 131 sk.
- 104 Vö. Büchner 1960, 332–344.
- 105 *Korunk története* fr. I. 9, 2–3 Ramsay (11 a M): „A legkiválóbb szokások és a legnagyobb egyetértés volt érvényben a második és a harmadik karthágói háború között” (*Optumis autem moribus et maxuma concordia egit inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense*); fr. I. 10, 2 és 5 (11 b M).
- 106 *Korunk története* fr. I. 10, 1 Ramsay (11 b M). Sallustius a *prooemiumokban* és a *Jugurtha háborúja* exkurzusában (41–2) általánosít, a római múlt idealizált és leegyszerűsítő képét nyújtja (vö. Earl 1961, 41 sk.), ám aligha jogos mindezt számon kérni rajta. Az általánosítás, a leegyszerűsítés, az éles kontrasztok ugyanis nem hiányosság, hanem eszköz a válság – felismerni vélt – okainak egyértelmű és hatásos kiemelésére. Sallustius nem történetesként boncolgatja, elemzi a múlt eseményeit, mivel célja modernkori utódaitól eltérően nem a tények feltárása (ezt egyébként is – természetesen nem a jelenkori mércével mérve – megtették már történetíró elődei, vö. Parker 2008, 86) és az azokból fakadó lehetséges következtetések levonása, hanem – nagy példaképtől, Thukydidéstől nem függetlenül – a múlt egyes történéseinek *exemplumként* való felmutatása. A bevezetésekben, valamint a *Jugurtha háborúja* kitérőjében még ennél is tovább megy: a római történelem alakulására az emberi természetben, a cselekedeteket motiváló alapvető vágyakban, érzelmekben – ahogyan ő nevezi: vétkekben (*vitiumokban*) – lel magyarázatot. Ebből a szemszögből nézve – *pace* Earl 1961, 52 sk. – nincs igazi jelentősége annak, hogy a múlt némely történései ellentmondanak az általa nyújtott nagyszabású vázlatnak. Az általánosításról mint thukydidés örökségről lásd Scanlon 1978, 64 sk., 191 sk.
- 107 *Catilina összeesküvése* 7, 2; 12, 5; 15, 2; 19, 2; 20, 4; 33, 2; 37, 1; 48, 3; 51, 38; 52, 12–12.
- 108 *ignavi, scelesti: Catilina összeesküvése* 11, 2; 12, 5; 38, 3; 52, 12; 52, 15.
- 109 *Catilina összeesküvése* 37, 1–8. Sallustiusnak általában véve rossz véleménye van a tömegről, eme nézetében is osztozik Thukydiddeszsel (vö. Scanlon 1978, 56–59, 123–125). Mindazonáltal ez a népre (*plebs*) vonatkozó ítélet általános lehetett Rómában az elit körében, lásd Schmal 2001, 121–2.
- 110 *Jugurtha háborúja* 31, 27–28 (C. Memmius beszéde); 85, 40; 42–43; 48 (C. Marius beszéde).
- 111 *Jugurtha háborúja* 31, 1; 2; 5; 19; 20; 41, 1; 41, 5; 41, 6; 41, 7; 42, 1. A *Catilina* összeesküvéseben: 39, 1–3. Hasonlóképpen a *Korunk történetében*: *boni – mali*: fr. I. 12 Ramsay (12 M); *pessumi – boni*: fr. I. 67 Ramsay (77 M) *Philippus beszéde* 1, 9, 13, 15, 19; *factio noxiorum – innocentes; pauci*: fr. III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 4 és 6. (A *factio* definíciója a *Jugurtha háborújában* [31, 15]: [ti. ugyanazt kívánni, ugyanazt gyűlölni, ugyanattól félni] „a derék emberek között ez a barátság, a hitványak között *factio*”.) A *Korunk története* töredékeiben az alább tárgyalt fragmentumon (I. 12 Ramsay = 12 M) kívül az alábbiakban esik szó a politikai megosztottságról: fr. I. 14 Ramsay (13 M); II. 39 Ramsay (43 M); 42* Ramsay (II. 23 M); 49* Ramsay (I. 5 M). E politikai terminusok elemzéséhez lásd Hanell 1966.
- 112 *Korunk története* fr. I. 12 Ramsay (12 M): „a derék és a hitvány polgárokat nem az állam szolgálatában szerzett érdemeik miatt nevezték így” (*bonique et mali cives adpellati non ob merita in rem publicam*).
- 113 Vö. Scanlon 1978, 146 sk., 198 sk.; Price 2001, 45 sk.
- 114 *Catilina összeesküvése* 20, 5; 20, 14; 33, 4; 52, 5; 58, 7; 58, 11; *Jugurtha háborúja* 30, 3; 31, 5; 31, 16–17; 31, 22; 31, 23; 39, 1; 41, 5; *Korunk története* fr. I. 42 Ramsay (51 M); I. 48 Ramsay (55 M) *Lepidus beszéde* 9, 26, 27; I. 67 Ramsay (77 M) *Philippus beszéde* 3, 6, 11, 20; III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 2–3, 4, 12, 14, 22, 27. Vö. Earl, 1961, 54 sk.
- 115 *Jugurtha háborúja* 31, 23; *Korunk története* fr. I. 67 Ramsay (77 M) *Philippus beszéde* 14, 15; *pax* és *concordia* együtt: I. 48 Ramsay (55 M) *Lepidus beszéde* 24; I. 67 Ramsay (77 M) *Philippus beszéde* 5, 11, 13.
- 116 *Korunk története* fr. I. 48 Ramsay (55 M) *Lepidus beszéde* 16; III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 17.
- 117 *Catilina összeesküvése* 20, 7; 31, 7; *patria*: 33, 1; 58, 7; 58, 11; 59, 5; *Jugurtha háborúja* 30, 3; 31, 1; 85, 5; *Korunk története* fr. II. 43 Ramsay (47 M) *Cotta beszéde* 4.

- 118 *Catilina összeesküvése* 35, 1; *Jugurtha háborúja* 41, 5. A *dignitas* mint politikai jelszó a Kr. e. 1. században: Earl 1961, 54.
- 119 *Catilina beszéde: Catilina összeesküvése* 20, 2–17; Manilius beszéde: *Catilina összeesküvése* 33, 4.
- 120 *Catilina összeesküvése* 10, 5 „A becsvágy sokakat képmutatásra kényszerített; arra, hogy más legyen szívük mélyére zárva, más a nyelvük hegyén; a barátságot s az ellenszenvet ne érték, hanem érdek szerint mérlegetljék, s hogy fontosabbnak tartásák a kedvességnél annak látszatát.” (KÁ) (*Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitias non ex re, sed ex commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium bonum habere.*) Vö. 31, 7 (Catilináról): „készen állt arra, hogy bármit elleplezzen”; *Korunk története* fr. I. 53* Ramsay (61 M) Sulláról; II. 17* Ramsay (16 M) (Pompeiusról): „arca becsületes, a lelke szégyentelen” (*oris probi, animo inverecundo*).
- 121 *Catilina összeesküvése* 38, 3: „Tudniillik, hogy az igazat röviden megmondjam, azoktól az időktől fogva bárki felkavarhatta az államot tisztes jelszavakkal; egyesek látszólag a népjogokat védelmezték, mások állítólag a senatus tekintélyét akarták minél magasabbra emelni – de a közjó álcában ki-ki a saját hatalmáért versengett (*bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant*).” (KÁ) Vö. 38, 2; *Korunk története* fr. I. 12 Ramsay (12 M): „a kisszámú hatalmasok, akiknek a többség a befolyása alá került, az atyák és a nép tiszteletreméltó nevében uralomra törekedtek” (*pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes adfectabant*); fr. III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 11.
- 122 *Catilina összeesküvése* 54, 6: „Sokkal inkább akart jó lenni, mint jónak látszani...” (KÁ) (*esse quam videri bonus malebat*).
- 123 *Catilina összeesküvése* 52, 22: „hitványak és derekak között semmi megkülönböztetés, az erényeknek kijáró valamennyi jutalmat a törtetés aratja le” (KÁ) (*Inter bonos et malos discrimen nullum, omnia virtutis praemia ambitio possidet*). Arról, hogy a *synkrisis*ben Cato Sallustius nézeteinek megszólaltatója – tekintve attól a nem jelentéktelen különbségtől, hogy Catótól eltérően Sallustius nem lát kiutat a válságból –, lásd Sklenář 1998, 211 sk.
- 124 *Korunk története* fr. I. 12 Ramsay (12 M): *bonique et mali cives adpellati non ob merita in rem publicam – omnibus pariter corruptis – sed uti quisque locupletissimus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur*.
- 125 *Catilina összeesküvése* 52, 11: *Iam pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo sita est*. Vö. 12, 1; *Korunk története* fr. III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 13: „Ezért intelk, kérlek benneteket, vigyázatok, nehogy gyávaságból, a dolgok nevét cserélgetve, a rabszolgaságot nyugalomnak nevezétek el.” (KÁ) (*Quod ego vos moneo quaeoque ut animadvortatis neu nomina rerum ad ignaviam mutantes otium pro servitio appelletis*). Vö. Meister 2016, 137 sk.
- 126 Mindezzel együtt Cicero ismerte Thukydidést, legalábbis művének azt a változatát, amit eredetileg a teosi Apellikon könyvtárában őriztek. A könyvtárat Sulla hadizsákmányként vitte magával Athénból Rómába. Vö. Canfora 2006, 730–735, 746; Schmal 2001, 148.
- 127 Quintilianus: *Szónoklattan* X. 1, 101; 2, 17. Vö. Velleius Paterculus II. 36, 2; Seneca: *Controversiae* IX. 1, 13. A Sallustius Thukydideshez fűződő kapcsolatát elemző szakirodalom áttekintése: Scanlon 1978, 2–9; Meister 2016. Sallustius Thukydidést imitáló történetírói módszeréről lásd Schmal 2001, 148–153; Canfora 2006, 736–740; Parker 2008. Eredetiségét, önállóságát hangsúlyozza pl. Büchner 1960, 342 sk.
- 128 Vö. Sklenář 1998, 215 sk., a szóban forgó mondatot és annak tágabb kontextusát elemezve úgy gondolja, hogy a „Cato” és Sallustius közötti felfogásbeli különbségek ellenére beszélhetünk egyfajta sallustiusi-catói nyelvemlétről, amely szorosan kapcsolódik Thukydidés fent elemzett gondolatmenetéhez. A thukydidési örökség szerinte megoszlik a sallustiusi és a catói *persona* között. Az utóbbi legfőbb teljesítménye a sallustiusi-catói és a thukydidési elméletek közötti különbség hangsúlyozása: a görög történetíró a szokásos jelentések felcserélődéséről beszél, míg Cato a valódi jelentések elvesztéséről. Thukydidés számára a szemantikai konszenzus felbomlása nemkívánatos jelenség, hiszen a társadalom rendjének szétzilálódásából következik, és egy, a politikai *stasis*szal párhuzamos nyelvi *stasis*ban manifesztálódik. Mindazonáltal ő nem állítja, hogy a konszenzus a helyes, megfelelő jelentést hozta létre, vagy hogy ilyen jelentés egyáltalán lehetséges. Thukydidés mindössze annyit mond, hogy a szemantikai konszenzusnak stabilnak és változatlanoknak kell lennie. Ezzel ellentétben a sallustiusi-catói érv szerint a régi konszenzus, vagyis a *mos maiorum* a jelölő és a jelölt közötti helyes egységet megteremtve valódi, igaz fogalmakat (*vera vocabula*) alkotott. Így a politikai válság nem egyszerűen szemantikai instabilitást eredményezett, hanem annak a *mos maiorum*nak a szétesését, amely az igazságot kizárólagosan hordozni, befogadni képes szemiotikai rendszer volt.
- 129 Scanlon 1978, 89–92, 201 sk.; Sklenář 1998, 205.
- 130 Aligha véletlen, hogy Sallustius a *Catilina összeesküvésében* Catilina szájába adja Cicero Catilinához intézett híres dörgedelmet (20, 9): *Quae quo usque tandem patiemi, o fortissimi viri? A Korunk történetében* pedig a Sulla-párti Philippus beszédének részeként hangzik el, lásd fr. I. 67 Ramsay (77 M) *Philippus beszéde* 17: *Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando rem publicam intutam patiemi et verbis arma temptabitis?*
- 131 Walt 1997, 22. ugyanebbe a sorba helyezi C. Licinius Macer beszédét is. Pompeius sem jelent kivételt *A korunk történetében*: negatív jellemzéséről lásd McGushin 1992, 17. Lepidus beszédéről lásd Rosenblitt 2013.
- 132 *Jugurtha háborúja* 4, 8: „Még az újonnan felkerültek is, akik korábban erényeikkel előzték meg a nemességet, inkább alattomos és nyílt gatzettekkel, mint nemes eszközökkel török magukat a hatalom és a tisztségek után; mintha a praetori és consuli hivatal s mind a többi önmagában is fényes és nagyszerű volna, s nem viselőik érdemétől kapnák ragyogásukat.” (KÁ)
- 133 Klingner 1928. Ezzel szemben egzisztenciális optimizmusáról lásd Schmal 2001, 118.
- 134 A *concordia ordinum* a Cicero-szövegekben a Kr. e. 60-as évek végéig jelenik meg elérendő célként. Az 50-es években már nem a rendek közötti ellentétek jelentik az alapvető konfliktust, hanem a *boni* és az *improbi* egymásnak feszülése, ebből következően az új feladat a *consensus omnium bonorum* létrehozása. A polgárháború küszöbén, Kr. e. 50-ben a *concordia* újabb értelmét nyer: Caesar és Pompeius megegyezésén múlik, és vele együtt a *boni* sorsa is: *Levelek Atticushoz* VII. 3, 2 (Kr. e. 50 dec.) „Mert akár az egyetértésig lehet eljuttatni a dolgot, akár a jók győzelméig, én mindkettőben szeretnék közreműködni, vagy legalábbis nem szeretnék kimaradni belőle. Ha pedig a jókat legyőzik, bárhol is lennék, velük együtt buknék el.” A *concordia* létrehozására nincs remény: *Levelek Atticushoz* VII. 4, 2 (Kr. e. 50); *Levelek barátaihoz* IV. 2, 3 (Kr. e. 49). Sokatmondó, hogy Caesar *dictaturája* idején Cicero levelezéséből teljesen eltűnik a *concordia* terminus, politikai értelemben vett használata a beszédeiből is (Akar 2013, VI. 67 és 113sk.). A *concordia* Caesar meggyilkolása után, immár egy teljesen új politikai helyzetben válik ismét aktuális céllá, vö. *Levelek barátaihoz* XI. 3, 3 (Kr. e. 44). A terminus legnagyobb számban az Antonius ellen írt *Philippicákban* fordul elő, vö. I. 31. (Akar 2013, VII. 28).

- 135 Különösképpen a *Catilina összeesküvésében* emeli Sallustius központi témává az ifjúságot: az összeesküvés bizonyos értelemben generációk összeütközéseként is értelmezhető. Az összeesküvők fiatalok (13, 4; 14, 5; 14, 7; 16, 1; 17, 6; 18, 4; 20, 10; 52, 24; 52, 33; 58, 19), a velük szemben álló *senatus* öregekből áll, vö. 20, 10 (*Catilina beszédében*) „bennetek fiatal vér pezsdül, a lelketek erős, ők viszont az évektől és a jómódtól testben-léleken elernyedtek” (KÁ). Ez az életkor erőtlensége miatt (3, 4 *imbecilla aetas*) könnyen befolyásolható, Catilinának sem volt nehéz csapdába csalnia a képlékeny lelkű fiatalokat (14, 5). Vö. *Korunk története* fr. I. 13* Ramsay (16 M).
- 136 Vö. *Catilina összeesküvése* 2, 5; 2, 8 – 9; 4, 1; 12, 5; *Jugurtha háborúja* 1, 5; 2, 4; 4, 4; 31, 2; 31, 14; 85, 1; 85, 14; 85, 21–22; 85, 43; *Korunk története* fr. I. 67 Ramsay (I 77 M) *Philippus beszéde* 12 és 21; II. 43 Ramsay (47 M) *Cotta beszéde* 8; III. 15 Ramsay (48 M) *Macer beszéde* 8, 14 és 26.
- 137 *Catilina összeesküvése* 4, 1–2; *Jugurtha háborúja* 4, 1–4.
- 138 Vö. *Levelek barátaihoz* VI. 1, 7 (Kr. e. 46) „Jól tudom, hogy mennyi befolyásom van a jelenlegi körülmények között. De mivel senki sem lehet annyira lesújtva, hogy ne volna képes valamit megtenni, elérni, ha minden igyekezetét arra fordítja, amit csinál...”.
- 139 Az első idézet: Cicero: *Levelek Atticushoz* VII. 15(14) 3; vö. *Levelek barátaihoz* XVI. 14 (12) 2 (Kr. e. 50–49) „Rendkívüli elvakult szenvedély kerítette hatalmába nem csupán az elvetemült polgárokat, hanem azokat is, akiket jóknak tartanak, hogy harcolni vágnak, miközben én azt kiabálom, hogy nincs nagyobb szerencsétlenség a polgárháborúnál.” A második idézet: Sallustius: *Jugurtha háborúja* 3, 2 (KÁ).

Bibliográfia

Szövegkiadások, kommentárok

- Kasten, H. 1965. *Cicero: An Bruder Quintus / An Brutus / Brieffragmente. Lateinisch-deutsch.* Herausgegeben und übersetzt von Helmut Kasten. München.
- Kasten, H. 1998. *Marcus Tullius Cicero: Atticus-Briefe. Lateinisch-deutsch.* Herausgegeben und übersetzt von Helmut Kasten. Düsseldorf–Zürich.
- Kasten, H. 2004. *Marcus Tullius Cicero: An seine Freunde. Lateinisch-deutsch.* Herausgegeben und übersetzt von Helmut Kasten. Düsseldorf–Zürich.
- Kaster, R. A. 2006. *Marcus Tullius Cicero: Speech on Behalf of Publius Sestius.* Translated with Introduction and Commentary by R. A. Kaster. Oxford.
- Leggewie, O. 2005. *Gaius Sallustius Crispus: Historiae / Zeitsgeschichte, Fragmenta ex prooemio / Bruchstücke aus der Vorrede, Orationes et epistulae / Reden und Briefe.* Lateinisch-deutsch. Übersetzt und herausgegeben von Otto Leggewie. Stuttgart.
- Marr, J. L. – Rhodes, P. J. 2008. *The Old Oligarch. The Constitution of the Athenians attributed to Xenophon. Translation and Commentary.* Oxford.
- McGushin, P. 1977. *C. Sallustius Crispus: Bellum Catilinae. A Commentary by P. McGushin.* Leiden.
- McGushin, P. 1992. *Sallust. The Histories. Translated with Introduction and Commentary by Patrick McGushin. Vol. I.* Oxford.
- McGushin, P. 1994. *Sallust. The Histories. Translated with Introduction and Commentary by Patrick McGushin. Vol. II.* Oxford.
- Ramsey, J. T. 2015. *Sallust. Fragments of the Histories. Letters to Caesar. Edited and Translated by John T. Ramsey.* Loeb Classical Library. Cambridge, MA – London.
- Reynolds, L. D. 1991. *C. Sallusti Crispi Catilina, Iugurtha, Historiarum fragmenta, Appendix Sallustiana. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit L. D. Reynolds.* Oxford.
- Rhodes, P. J. 1994. *Thucydides History III. Edition, Translation, and Commentary.* Warminster.
- Schlatter, R. 1975. *Hobbes's Thucydides. Edited and with an Introduction by Richard Schlatter.* New Jersey.
- Walt, S. 1997. *Der Historiker C. Licinius Macer. Einleitung, Fragmente, Kommentar.* Stuttgart–Leipzig.

Szakirodalom

- Akar, Ph. 2013. *Concordia. Un idéal de la classe dirigeante romaine à la fin de la République.* Paris.
<https://books.openedition.org/psorbonne/27878>
- Börm, H. 2019. *Mordende Mitbürger. Stasis und Bürgerkrieg in griechischen Poleis des Hellenismus.* Stuttgart.
- Bruce, I. A. F. 1971. „The Corcyrean Civil War of 427 B. C.”: *Phoenix* 25, 108–117.
- Burckhardt, L. A. 1990. „The Political Elite of the Roman Republic: Comments on Recent Discussion of the Concepts *Nobilitas* and *Homo Novus*”: *Historia* 39, 77–99.
- Büchner, K. 1960. *Sallust.* Heidelberg.
- Canfora, L. 2006. „Thucydides in Rome and Late Antiquity”: Rengakos, A. – Tsamakis, A. (szerk.): *Brill's Companion to Thucydides.* Leiden, 721–753.
- Christ, M. R. 1989. „The Authenticity of Thucydides 3.84”: *Transactions of the American Philological Association* 119, 137–148.
- Earl, D. C. 1961. *The Political Thought of Sallust.* Cambridge.
- Edmunds, L. 1975. „Thucydides' Ethics as Reflected in the Description of *Stasis* (3.82–83)”: *Harvard Studies in Classical Philology* 79, 73–92.
- Fuks, A. 1971. „Thucydides and the *Stasis* in Corcyra: Thuc., III, 82–83 versus [Thuc.], III, 84”: *The American Journal of Philology* 92, 48–55.
- Hanell, K. 1966. „Bemerkungen zu den politischen Terminologie des Sallustius”: Klein, R. (szerk.): *Das Staatsdenken der Römer.* Darmstadt, 500–513.
- Hegyí W. Gy. 2017. „A *res publica* tartalma és képzete”: *Ókor* 16/1, 19–21.
- Hölkamp, K. – J. 2013. „*Concordia contionalis.* Die rhetorische Konstruktion von Konsens in der römischen Republik”: Flaig, E. – Müller-Luckner, E. (szerk.): *Genesis und Dynamiken der Mehrheitsentscheidung.* München, 101–128.
- Jackob, N. 2005. *Öffentliche Kommunikation bei Cicero. Publizistik und Rhetorik in der späten römischen Republik.* Mainz.
- Jehne, M. – Lundgreen, Chr. 2013. „Einleitung: Gemeinsinn und Gemeinwohl in der römischen Antike”: Uő (szerk.): *Gemeinsinn und Gemeinwohl in der römischen Antike.* Stuttgart, 9–19.
- Keil, M. A. 2017. „From *᾽Ομόνοια* to *Concordia*: The Journey of a Greek Political Ideal to Rome Through Southern Italy”: Reid, H. L. – Tanasi, D. – Kimbell, S. (szerk.): *Politics and Performance in Western Greece.* Sioux City, 331–344.

- Kerferd, G. B. 2003. *A szofista mozgalom*. Ford. Molnár G. Budapest.
- Klingner, F. 1928. „Über die Einleitung der *Historien* Sallusts”: *Hermes* 63, 165–192.
- Knopf, F. 2013. „Gemeinsinn und Gemeinwohl in der politischen Rhetorik Ciceros und in den Geschichtswerken Sallusts”: Jehne, M. – Lundgreen, Chr. (szerk.): *Gemeinsinn und Gemeinwohl in der römischen Antike*. Stuttgart, 51–72.
- Lacey, W. K. 1970. „Boni atque improbi”: *Greece & Rome* 17, 3–16.
- Leppin, H. 1999. *Thukydides und die Verfassung der Polis. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin.
- Lundgreen, Ch. 2009. „Geheim(nisvoll)e Abstimmung in Rom. Die *leges tabellariae* und ihre Konsequenzen für die Comitien und die *res publica*”: *Historia* 58, 36–70.
- Macleod, C. W. 1979. „Thucydides on Faction (3.82–83)”: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 25(205), 52–68.
- Meister, K. 2016. „The Fall of the Roman Republic: Sallust’s Reading of Thucydides”: Thauer, C. R. – Wendt, C. (szerk.): *Thucydides and Political Order. Lessons of Governance and the History of the Peloponnesian War*. London, 131–150.
- Mutschler, F. – H. 2003. „Geschichtsbetrachtung und Werteorientierung bei Nepos und Sallust”: Haltenhoff, A. – Heil, A. – Mutschler, F.-H. (szerk.): *O tempora, o mores! Römische Werte und römische Literatur in den letzten Jahrzehnten der Republik*. München–Leipzig, 259–285.
- Müri, W. 1969. „Politische Metonomasie (zu Thukydides 3, 82, 4–5)”: *Museum Helveticum* 26, 65–79.
- Nussbaum, M. C. 1986. *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. Cambridge.
- Orwin, C. 1988. „*Stasis* and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society”: *The Journal of Politics* 50, 831–847.
- Parker, V. 2008. „Between Thucydides and Tacitus. The Position of Sallust in the History of Ancient Historiography”: *Antike und Abendland* 54, 77–104.
- Price, J. 2001. *Thucydides and Internal War*. Cambridge.
- Reeve, C. D. C. 1999. „Thucydides on Human Nature”: *Political Theory* 27, 435–446.
- Reinhold, M. 2002. „Human Nature as *Causa* in Ancient Historiography”: Uő: *Studies in Classical History and Society*. Oxford, 45–53.
- Robb, M. A. 2010. *Beyond Populares and Optimates. Political Language in the Late Republic*. Historia Einzelschriften 213. Stuttgart.
- Rosenblitt, J. A. 2013. „Sallust’s *Historiae* and the Voice of Sallust’s Lepidus”: *Arethusa* 46, 447–470.
- Scanlon, T. F. 1978. *The Influence of Thucydides on Sallust*. PhD dissertation. The Ohio State University.
- Schmal, S. 2001. *Sallust*. Hildesheim–Zürich–New York.
- Sheppard, A. R. R. 1984–1986. „*Homonoia* in the Greek Cities of the Roman Empire”: *Ancient Society* 15/17, 229–252.
- Sklenář, R. 1998. „La République des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality”: *Transactions of the American Philological Association (1974–2014)* 128, 205–220.
- Solmsen, F. 1971. „Thucydides’ Treatment of Words and Concepts”: *Hermes* 99, 385–408.
- Spielberg, L. 2017. „Language, Stasis and the Role of the Historian in Thucydides, Sallust and Tacitus”: *American Journal of Philology* 138, 331–373.
- Swain, S. 1993. „Thucydides 1.22.1 and 3.82.4”: *Mnemosyne* 46, 33–45.
- Szekeres Cs. 2008. „Filozófia és politika Cicerónál”: *Ókor* 7/3, 27–34.
- Szekeres Cs. 2009. *Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról*. Debrecen.
- Ungern-Sternberg, J. von. 2004. „The Crisis of the Republic”: Flower, H. I. (szerk.): *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge, 89–109.
- Wassermann, F. M. 1954. „Thucydides and the Disintegration of the Polis”: *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 85, 46–54.
- White, J. B. 1984. „The Dissolution of Meaning: Thucydides’ History of His World”: Uő: *When Words Lose Their Meaning. Constitutions and Reconstructions of Language, Character, and Community*. Chicago–London, 59–92.
- Wilson, J. 1982. „»The Customary Meanings of Words Were Changed« – Or Were They? A Note on Thucydides 3.82.4”: *The Classical Quarterly* 32, 18–20.